

Tûr Abdîn Yöresinin İslâmlaşma Süreci

Hüseyin Güneş*

Özet:

Tûr Abdîn, eskiden beri Süryaniliğin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Hz. Ömer döneminde büyük bir hızla yayılan fetih hareketleriyle birlikte burası İslâm hâkimiyeti altına girmiştir. Makalede genel olarak Cezire bölgesi, özel olarak da Tûr Abdîn yöresinin İslâmlaşma süreci, temel İslâm tarihi kaynaklarından hareketle işlenecektir. Öncelikle Hz. Muhammed ve Râşid halifeler döneminde yaşanan gelişmelerin Tûr Abdîn ve çevresinde görülen etkisi, söz konusu dönemlerde bölgenin içinde bulunduğu siyasî, dinî ve etnik durum incelenecektir. Daha sonra, İslâm fetihleriyle başlayan İslâmlaşmanın hangi dönemlerde nasıl bir seyir izlediği ve bölgenin son asırlara kadar nasıl bir hal aldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu, Tur Abdîn, Midyat, İslâm, Süryaniler.

Islamization of Tur Abdîn Region

Abstract

Tur Abdin has long been one of the important centers of Syriacism. with a rapidly spreading motions of conquest, in Omer period, this region came under Islamic rule. The process of Islamization of the region in general, and Tûr Abdîn in particular, its political, religious and ethnic structure will be approached within the framework of basic sources of Islam. At the First, the effect of developments in the period of Prophet Muhammad and the Four Caliphs upon Tûr Abdîn, and also its political, religious and ethnic status in that period will be set out. Then the Islamisation that began by conquests of Islam and have continued until the last centuries will be studied to determine how it was in which period.

Key Words: Southeastern Anatolia, Tur Abdin, Midyat, Islam, Assyrian.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı
huseyingunes072@hotmail.com

Giriş

Tür Abdîn, Güneydoğu Anadolu’da Midyat, Savur, Gercüş ve Hasankeyf gibi ilçeleri içine alan dağlık bir yaylanın adı olup, batıdan doğuya doğru Mardin’den başlayıp Cizre’ye kadar uzanır.¹ Günümüzde “Mardin Eşiği” adıyla tanınan bu dağ silsilesi, Klasik Çağ’da Masius, Orta Çağ’da ise Tür Abdîn adıyla tanınmaktadır. Tür Abdîn adı bugün bile yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Burası, çivi yazılı kaynaklarda ise Kaşyari Dağı olarak karşımıza çıkar.² Bu yaylanın orta kısmına Nirbu, Mardin taraflarına da İzala adı veriliyordu.³

İslâm Tarihi kaynaklarında, yaygın olarak kullanılan Tür Abdîn (طور عبدین) isminin yanı sıra, başka adların da kullanıldığını görüyoruz. Mesela, “*Cezire’nin en nezih ve yeşilliği bol şehri, Nusaybin’dir.*” diyen İbn Havkal ve İstahrî, o güzel ortamın kaynağı olan suyun çıkış yerinin Bebâlûsa (بيالوسا) adıyla bilinen dağ olduğunu kayda geçirmişlerdir.⁴ İbn Şâhin ise buranın, Diyar-ı Rabia ile Diyar-ı Bekir bölgelerinin hududunu oluşturduğunu ifade eder ve ondan Cebelu’t-Tür el-Berrî (جبل الطور البري) adıyla bahseder.⁵ Bazı Müslüman gezginler de Nusaybin’den geçen gördükleri bu dağı, ihtişamı karşısında hayran kalmalarından olsa gerek, Cudî zannetmişlerdir.⁶

1 M. Streck, “Tür Abdîn”, *İA*, İstanbul 1988, XII/II, 98.

2 Hayat Erkanal, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 1-2.

3 Streck, *agm*, s. 98.

4 Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî (340/952), *Mesâlikü’l-Memâlik*, Edit. M. J. De Goeje, Matbaatu Brill, Leiden 1927, s. 7-73; Ebû’l-Kâsum b. Havkal en-Nasibi (IV/X. yy.), *Kitâbu Süreti’l-Arz*, Dâru Mektebeti’l-Hayat, Beyrut 1992, s. 191. Beyaz Su ve Kara Suyun birleşerek oluşturdukları Çağçağ Suyu, İslâm tarihi kaynaklarında Hirmâs (الهرماس) adıyla geçer. Bk. Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (626/1228), *Mu’cemü’l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut ۱۹۷۷, V, 399.

5 Lisânü’l-Yemen Hasan b. Ahmed el-Hemedanî, (344/955), *Sıfatu Cezireti’l-Arab*, nşr. Muhammed b. Ali el-Havâlî, Mektebetü’l-İrşâd, Sanâ 1990, s. 247.

6 Muhammed Reşid b. Davud es-Seyyid Sa’dî, *Kurretu’l-Ayn fî Târihi’l-Cezire ve’l-Irak ve’n-Nehreyn*, Matbaatü’r-Reşid, Bombay 1325, s. 18.

Tûr Abdîn yöresinin merkezinde bulunan Midyat, çivi yazılı kaynaklara konu olacak derecede tarihi eskilere dayanan bir şehirdir. Klasik çağlarda Matiate adıyla anılan şehir, Asur krallarının mücadelelerine sahne olmuştur. II. Assurnasirpal (M.Ö. 884-858) Matiate ile ilgili şu bilgileri bize yansıtmaktadır: “Kibakîden ayrıldıktan sonra Matiate’ye yaklaştım. Matiate’yi tüm köyleriyle birlikte işgal ettim. 2800 askerini mağlup ederek çok sayıda ganimet aldım. Benden kaçıp sonradan ayaklarına kapananları affettim. Evlerinde oturmalarına izin verdim. Fakat kendilerini ağır savaş tazminatına bağlayarak başlarına memurlarımı diktim. Bir stel üzerine kabartmamı kazıtarak başarılarımı üzerine yazdırdım. Bu steli Matiate’de diktirdim. Daha sonra Maşula kalesini ve iki yerleşim yerini işgal ettim. 300 askerini savaşta mağlup ederek çok sayıda ganimet aldım. Daha sonra her yeri yakarak yok ettim.” Asur krallarından III. Salmanassar da Midyat’a karşı bir sefer düzenlemiştir. İlgili belge olayı şu şekilde yansıtmaktadır: “İştarate boğazını geçerek Yatu ülkesi üzerine yürüdüm. Yatu ülkesini tümüyle işgal ettim. Çok sayıda ganimet aldım.”⁷ Bu eski tarihine rağmen biz, Matiat, Midyat veya buna benzer bir isme İslâm tarihi kaynaklarında rastlamıyoruz. Merkezinde Midyat’ın olduğu dağ silsilesi, söz konusu kaynaklarda sadece “Tûr Abdîn” adıyla gündeme gelmiştir. Kaynaklardaki bu ifadeyle de yörenin daha çok iç kısımları, yani Midyat ve çevresinin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Tûr Abdîn’in içinde bulunduğu Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki coğrafi alana Eski Yunanlılar ve Romalılar “*Mezopotamya*” derken; Diyarbakırlı Sait Paşa’nın ifadesine göre Kürtler, buraya “*Mezr-a Botan*”, Araplar ise “*el-Cezire*” derdi.⁸ Cezire, İslâm fetihlerinden sonra, genel itibarıyla üç idari taksimata tabi tutularak daha önceleri bu bölgeye yerleşmiş olan Arap kabilelerin adlarıyla anılmışlardır. Bunlar, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Raiba’dır.⁹ Diyar-ı Mudar kısmında Urfa, Harran, Rakka, Sümeysat, Ra’sü’l-Ayn; Diyar-ı Rabia kısmında Musul, Cizre, Sincar, Nusaybin ve Dara; Diyar-ı Bekir kısmında ise Âmed, Mardin, Meyyafarikin ve Hasankeyf gibi şehirler yer alır.¹⁰ Bu minvalde Tûr Abdîn, Diyar-ı Rabia sınırları içinde sayılmıştır.¹¹

Bölge, Asurlular’dan sonra sırasıyla İskit (M.Ö. 653–625), Med (M.Ö. 625–550) ve Pers (M.Ö. 550–331) hâkimiyetlerine girmiştir. M.Ö. 331 yılında Makedonyalı

7 Erkanal, *aqm*, s. 3-4.

8 Said Paşa, “Cezire ve Diyarbakir Tarihi”, *Diyarbakir Salnameleri*, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 1999, III, 376. Ayrıca bk. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2010, s. 20.

9 Hasan Şumeysânî, *Medînetu Mârdîn*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1987, s. 16.

10 Ramazan Şeşen, “Cezire”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 510. Bk. İzzuddin Muhammed b. Ali b. Şeddâd (684/1285), *el-A’lâku’l-Hatıra fi Zikri Umerai’-Şâm ve’l-Cezira*, el-Mektebetü’l-Şâmîle: 3.44, s. 112.

11 İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-Hatıra*, s. 112.

İskender'in eline geçen bölge, İskender'in ölümünü müteakip Selevkoslar'ın idaresine geçmiş ve Partlar'ın Mezopotamya'yı istila etmesinden sonra M.Ö. 140'tan itibaren Part (Arsakid), M.Ö. 85–69 yılları arasında da Ermeniyeye kralı Büyük Tigran'ın hâkimiyetine sahne olmuştur. Ancak Tigran hâkimiyeti de uzun sürmemiş; kısa süre sonra bölge, Saka saldırılarını bertaraf ederek tekrar güçlenen Partlar/Pers ile onları Suriye ve dolayısıyla Akdeniz üzerindeki çıkarları için en büyük engel olarak gören Romalılar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı haline gelmiştir. Hatta bu durum adı geçen devletlerin halefleri olan Bizans-Sasanî dönemlerinde de bütün hızıyla devam etmiş; ancak, VII. yüzyıldaki İslâm fethiyle birinin tamamen tarih sahnesinden silinmesi, diğersinin de bir daha geri dönmemesine bölgeden çıkarılmasıyla son bulmuştur.¹²

Bizans ve Sasanî devletlerinin bölgeden çekilmesiyle birlikte Tür Abdîn yöresinde başlayan İslâmlaşma süreci makalemizin ana temasını oluşturacaktır. Öncelikle Hz. Muhammed ve Râşid halifeler döneminde yaşanan gelişmelerin Tür Abdîn ve çevresinde görülen etkisi ele alınacak ve söz konusu dönemlerde bölgenin içinde bulunduğu siyasî, dinî ve etnik durum incelenecektir. Daha sonra, İslâm fetihleriyle başlayan İslâmlaşmanın hangi dönemlerde nasıl bir seyir izlediği ve bölgenin son asırlara kadar nasıl bir hal aldığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Kuşkusuz bu süreç, asırları içine alan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Onun için konunun, uzun ve derinlemesine yapılacak araştırmalara ihtiyacı vardır. Bununla birlikte biz burada bir makalenin sınırlarını aşmadan, konuyu genel hatlarıyla ele alacağız. Ayrıca Tür Abdîn yöresinin merkezi kabul edilen Midyat esas alınarak konu işlenecektir.

1. Tür Abdîn Yöresinin İslâm Hakimiyeti Altına Girme Süreci

a. İslâm'ın Doğuşu Sırasında Tür Abdîn

Cezire bölgesi, İslâmiyet'in doğuşu sırasında kadîm Doğu-Batı çatışmasının odağındaydı. Rësü'l-ayn ve Fırat'a kadar olan bölge Romalılara, Nusaybin ve Dicle'ye kadar olan bölge ise İranlılara aitti. Mardin ve Dârâ ovası, Sincar ve çöle kadar İranlıların, Mardin dağları, Dârâ ve Tür Abdîn Romalılarındı. Romalılar ile İranlılar arasındaki gözetleme kulesi, Dârâ ve Nusaybin arasında yer alan *Serce*¹³

12 Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tür Abdîn)'nin Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 112.

13 * "سَرْجَةُ" adının Farsça سروجه kelimesinden türemiş olması muhtemel olup kuyu başı anlamındadır. Burası Nusaybin, Düneysir (Kızıltepe) ve Darâ arasında yer alan eski Bizans yapıtlarından bir kaledir. Günümüze kadar burası ayakta kalmış; çiftçiler oraya yerleşmişlerdir. Kaleyi bizzat gördüm, uzunluğu altı ebrâc, yol hizası boyunca eni dört ebrâcdır." Yakût, *Mucemü'l-Büldân*, III, 207.

kalesi idi.¹⁴

Tür Abdin, İslâm'ın doğuşundan hemen önce İran saldırılarına karşı Roma'nın büyük imar ve tahkim faaliyetlerine sahne olmuştur. İmparator Anastasius (491–518), yaşanan tecrübelerle binaen dağlık Tür Abdin'de “*orduya sığınmak üzere*” bir ordugâh şehir kurmaya karar vermiştir. Bu karar üzerine kendisine teklif edilen Ammûdin ve Dârâ köylerinden Tür Abdin'in güney eteklerine düşen ve mevki itibarı ile de diğerine göre daha uygun olan Dârâda karar kılınmış ve üç yıllık bir çalışmanın ardından 507 yılında şehrin inşası tamamlanmıştır. İmparator Justinianus (527–565) zamanında umumi inşaa faaliyetlerine paralel olarak tekrar tahkim ettirildiği anlaşılan Dârâ'ya bu sırada su tesisatı da yaptırılmıştır ki bugün dahi muazzam harabelerini görmek mümkündür.¹⁵

Justinianus dönemi, Yukarı Dicle havzası için İran saldırılarına karşı yoğun bir imar faaliyetine girildiği devri ifade etmektedir. Zira bu dönemde bir taraftan kerpiç ve tuğladan yapılmış mevcut surlar daha sağlam malzemeyle yenilenirken diğer taraftan da stratejik noktalara küçük garnizon kaleleri inşa edilmiştir. Bunlardan Tür Abdin üzerinde olup da yerleri tespit edilebilen belli başlıcaları ise; günümüzdeki Savur'a karşılık gelen *Sauras* ile Dârâ'nın 10 km kadar kuzeyinde kurulmuş olan *Kurdîs* ve Mardin'in 10 km kuzey doğusuna tekabül eden ve aynı adı taşıyan köyün bulunduğu vadiye hâkim, dik bir tepe üzerindeki *Benabelon* (Benabil/Bülbül) kaleleridir.¹⁶

Bütün bu çabalara rağmen Justinianus'un ölümünün ardından yeniden harekete geçen Sasanî birlikleri bir taraftan Nusaybin'den hareketle batı istikametinde Dârâ ve ardından Mardin'i ele geçirirken diğer taraftan da kuzeye yönelerek, Tür Abdin üzerinden önce *Hısn Keyfa*'yı ardından da iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiş olan Batman Suyu (*Nymphios*)'nu geçip *Martyropolis* (Silvan)'i işgal etmişlerdir.¹⁷ Bu şekilde VI. yüzyıl büyük oranda Sasaniler'in galibiyetiyle neticelenen mücadelelerle geçerken VII. yüzyılın başlarından itibaren dengeler Bizans'ın lehine gelişmeye başlamıştır. Nitekim 622 yılında güçlü bir orduyla bizzat doğuya İran üzerine yürüyen İmparator Herakleios, Sasaniler'i büyük bir hezimete uğrattır. Hem bu mağlubiyet, hem de iç karışıklıklar sebebiyle Sasaniler'in yukarı Dicle ve dolayısıyla Tür Abdin üzerindeki etkileri giderek azaldığı gibi, 630 yılına doğru

14 Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Darü'l-Mâ'rife, Beyrut 1979, s. 39.

15 Abu'l-Farac Gregory, *Bar Hebraeus Chronography*, çev. E. A. Allis Budge, London 1932, s. 77; C. De Vaux, “Dara”, *İA*, Eskişehir 1997, III, 479-480; Çevik, *agm*, s. 115.

16 Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. Işıltan, TTK Yay., İstanbul 1970, s. 10-13; Çevik, *agm*, s. 115-116.

17 Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 93; Çevik, *agm*, s. 116.

geliştiğinde bölge büyük oranda Bizans'ın eline geçmiş durumdadır.¹⁸

Herakleios (610-641), Hz. Muhammed'e vahyin indiği sene, Bizans'ta iktidarı devralmıştı. Batıdan Avarların, doğudan ise İranlıların düzenlediği saldırılar, ayrıca iç iktidar mücadelelerinin doğurduğu tahribat sonucundan ülke adeta harabe durumdaydı. 613'te İmparatorluk ordusu İranlılar karşısında Antakya'da büyük bir yenilgiye uğradı. Şam ve Kudüs İranlıların eline geçti. 615'te saldırılarını tekrarlayan İran, 619 yılında Mısır'ı işgal etti.¹⁹

Üst üste gelen yenilgiler karşısında Herakleios, askerî, idarî ve malî alanda bazı düzenlemelere gitti. Bu düzenlemeler neticesinde İran-Bizans mücadelesinde tam tersi bir değişiklik vuku buldu. Artık bozgunların yerini muazzam başarılar alıyordu. Herakleios, öncelikle batıdan gelebilecek saldırıları önlemek için Avar kağanı ile barış anlaşması yaptı. Ardından İran'a karşı yapacağı seferin hazırlıklarına başladı ve 622 yılında İranlıları Ermeniyeye ve Anadolu'dan çıkardı. 623'te İran'a bir sefer daha düzenlendi. İran'ın önemli kutsal şehri olan Ganzak (Gence)'i işgal etti. Buranın en kutsal varlığı olan Zerdüşt'ün ateşgedesi, Kudüs'ün yağmalanmasına misilleme olarak tahrip edildi. Her ne kadar İran, 626'da karşı saldırıya geçtiyse de 627'de Bizans'ın karşısında bozguna uğradı. Üstelik bir süre sonra İranda çıkan iç isyanlar neticesinde Hüsrev, tahtından indirilerek öldürüldü. İran tahtına, Bizans İmparatoru ile derhal bir barış anlaşması yapan, Hüsrev'in oğlu Kovra Şîrûye çıktı. Anlaşma gereğince daha önceleri Bizans'a ait olan Ermeniyeye, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans İmparatorluğu'na iade edildi. Bizans eyaletleri İranlılar tarafından boşaltılırken Herakleios, 630 yılında Kudüs'e bir ziyaret gerçekleştirdi. Burada halkın coşkulu tezahüratları altında İranlılardan geri alınmış olan kutsal hacı yeniden eski yerine dikti.²⁰

Bizans ve İran arasında cereyan eden bu mücadele, Hicaz'da Müslümanlar tarafından yakından takip ediliyordu. Müslümanlar Ehli Kitap olan Bizans'a meylederken müşrikler İranlıları tutuyor ve onların galibiyetini fırsat bilerek bu yaşananları inançlarını desteklemede delil olarak kullanıyor, Müslümanların moralini bozmaya çalışıyorlardı.²¹ Rum suresinin inen ilk altı ayeti ise Bizans'ın pek yakında galip geleceğini müjdeleyerek Müslümanların metanetini arttırıyordu.²²

18 Çevik, *agm*, s. 116.

19 George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 1986, s. 86-89.

20 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 93-97.

21 Seyit Kutup, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Heyet, İstanbul 1993, XI, 397.

22 "Elif. Lâm. Mîm. Rumlar, yenildi. Arapların bulunduğu bölgeye en yakın bir yerde onlar. Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Onların bu yenilgilerinden önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah, dilediğine yardım eder, galip kılar. O, mutlak güç sahibidir, çok esirgeyicidir. (Bu) Allah'ın vâdettiğidir. Allah vaadinden caymaz; fakat insanların çoğu bilmezler." Rum, 30/1-6.

İranlıların Ninova'da mağlup olmalarından birkaç ay sonra akdedilmiş bulunan Hudeybiye Anlaşması'nı müteakip Hz. Peygamber, komşu hükümdarlara onları İslâm'a davet eden mektuplar gönderdi. Bunlardan biri de Herakleios'a gönderilmiştir: *"Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın adıyla! Allah'ın Kulu ve Elçisi Muhammed'den, Rûm'ların Meliki Herakliyu'sa: Allah'ın selâmı, hakikat yolunu izleyen kimsenin üzerine olsun! Seni tam bir İslâm daveti ile (İslâm'a) çağırıyorum: İslâm'a tabi olursan esenlik içinde olursun ve Allah sana iki kat ecir ve sevap verir. Ama bundan kaçınacak olursan, köylülerinin (hükümün altındaki tebeanın) günahları da senin üzerine olacaktır. "Ve (siz) "Ey kendilerine Kitap gönderilenler! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve aramızdan hiç kimse çıkıp da Allah'tan başkasını tapınacak Rab edinmesin."* Eğer tüm bunlardan sonra onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman *"Siz şahit olun ki kuşkusuz biz Müslümanız, (Allah'a teslim olup inananlardanız) deyiniz."*²³

O sırada Kudüs'te bulunan Herakleios, gelen mektubu şaşkınlıkla karşıladı. Hudeybiye anlaşmasının verdiği imkânlardan istifade ile o sırada Bizans topraklarında çok sayıda görülmekte olan Mekkeli tüccarları huzuruna çağırdı. Bunlar arasında bulunan Ebû Süfyân'dan Rasûlullah hakkında bilgi aldı. Bu görüşmede Bizans'ın İslâm karşısında şimdiden belli bir korku ve endişe taşıdığı görülüyordu.²⁴ İmparator, Rasûlullah'ın bu davetine müspet cevap vermesine kendi halkının göstereceği düşmanlığın yegâne engel teşkil ettiğini ifade etmiş; bununla birlikte üzüntü içinde olumsuz cevap vermişti.²⁵

Bizans'a bağlı Gassânilere davet mektubunu götüren elçinin öldürülmesi ise Müslümanlarla Bizans'ı Mutêde karşı kaşıya getirdi. İranlılarla savaşmak üzere toplanmış bulunan Bizans askerî birlikleri henüz kışlarına dönmüş değildi. Bu yüzden İmparator, onları Gassanilerin yardımına gönderdi. Bunlar, 3 bin dolaylarında olan İslâm ordusuna büyük kayıplar verdiler. Peş peşe kumandanları şehit düşen Müslümanlar, en sonunda Halit b. Velid'in liderliğinde toparlanarak Medine'ye çekilmek durumunda kalmışlardı.²⁶

Bizans tehditlerinin arttığına yönelik haberler karşısında bu defa bizzat başında Rasûlullah'ın bulunduğu Tebuk seferi gerçekleşti. Bu seferde Müslümanlar,

23 Muhammed Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dârü'n-Nefâis, 6. bs., Beyrut 1987, belge no. 26.

24 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr. Ebû Enes Seyyid, Dârü'l-Hedyi'n-Nebevi, Mansure 2007, I, 65.

25 Ahmed b. Ya'kûb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-III, nşr. M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883, II, 84. Ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Yay., Ankara 2003, s. 334.

26 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969, III, 36-42.

karşılarında kimseleri bulmadığı için herhangi bir çatışma yaşanmadı. Hz. Muhammed, Tebük'e geldiğinde, Herakleios'a tekrar bir mektup göndererek kendisinden İslâm'ı kabul etmesini, hiç olmazsa tebaasının Müslüman olmasına karşı çıkmamasını ve onları cezalandırmamasını istemişti: *"Allah'ın Elçisi Muhammed'den, Rûmların Efendisine: Seni İslâm'a girmeye davet ediyorum. Eğer İslâm'a girersen, Müslümanların sahip olduğu haklara sahip olur, onların görev ve sorumluluklarıyla bağlı olursun. Ama İslâm'a girmeyi kabul etmezsen cizye ödersin. Gerçekten de Çok Yüce (Aziz) olan Allah şöyle buyuruyor: "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve Ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendisine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşınız" (Tevbe, 9/29) Aksi halde, İslâm'a girmeleri ya da cizye ödemeleri konusunda kendi tebaan ile İslâm arasına girme!"*²⁷

O günlerde Müslümanları teskin edip yatıştırmak istediği anlaşılan Herakleios, bu davete icabet etmemiş, sadece hediye olarak belli bir miktar altın para göndermiştir. Hz. Muhammed ise bu paraları harp ganimeti olarak karşılamış ve bunları derhal askerleri arasında dağıtmıştır.²⁸ Hz. Peygamber burada kaldığı süre içinde Cerbâ, Eyle, Ezruh, Maknâ ve Maan'a birlikler gönderdi. Adı geçen bölge temsilcileri sırasıyla gelerek cizye ödemek şartıyla barış yapmayı ve Müslümanların tebaası olmayı kabul ettiler.²⁹

Sınırları dâhilinde Tür Abdîn'in bulunduğu Bizans'a karşı gerçekleştirilen Mute ve Tebük seferlerinin, Tür Abdîn ve çevresinde ne gibi bir yankı uyandırdığını bilemiyoruz. Ancak bu savaşlarda yer alan olan Bizans ordularında Cezire halkından çok sayıda asker yer aldığı bilinmektedir.³⁰ Dolayısıyla bu yöreden de söz konusu savaşa katılan kişilerin olması uzak bir ihtimal değildir.

Bu hadiselerden sonra Rasûlullah'ın Negrân, Bekr b. Vâil ve Benî Tağlib Hıristiyanları ile yaptığı anlaşmaların ise bölge üzerinde doğrudan etkisi olduğu muhakkaktır. Zira bölgede bunların uzantıları bulunmaktaydı. Aslında Tağlib ve Bekr kabileleri kardeşirler. Cengâver ve savaşçı vasıflarıyla temayüz etmişlerdi. Aralarında çıkan kardeş kavgaları, İslâm öncesi Arabistan'ın en uzun ve kanlı geçen savaşları arasında sayılmıştır. Sasaniler, diğerlerine yaptıklarından ayrı, bu kabileye de zulüm ve eza göstermişler ve böylece onları İran'ın en azılı düşmanı haline getirmişlerdi. Rasûlullah, onlarla yakından ilgilenmiş ve onlara hitaben bir

27 Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 27.

28 Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, I, 366-367.

29 Taberî, *Târih*, III, 100-111. Ayrıca bk. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I (Hz. Muhammed Dönemi)*, Ensâr Neşriyatı, İstanbul 2009, s. 360.

30 Ebû İsmail Muhammed b. Abdulah el-Ezdi (231/846), *Fütûhuş-Şâm*, The Baptist Mission Press, Calcutta 1854, s. 134.

davet mektubu kaleme almıştır.³¹ Benu'l-Katip kabilesinden birinin gelip onlara mektubu okuyuncaya kadar aralarından kimsenin çıkıp da onu okuyamadığı söylenmektedir. Bekr'in mektuba nasıl bir tepki gösterdiği bilinmemektedir.³² Fakat daha sonra hem Bekr hem de Tağlib kabilelerinin, diğer Arap kabileleri gibi heyetler halinde Rasûlullah'ı ziyaret ettikleri görülmektedir. Bekr heyeti ile Rasûlullah arasında Kuss b. Sâide hakkında bir muhabbet geçmektedir. Ancak onlarla nasıl bir muahedenin yapıldığı bilinmemektedir. Tağlib heyeti ise Müslüman ve Hıristiyanlardan müteşekkil idi. Hıristiyan olanların boyunlarında altın haçlar vardı. Remle b. Hâris'in evine indiler. Hıristiyan olanları, dinlerinde kalmayı sürdürmeleri, fakat çocuklarını Hıristiyanlaştırmamaları yönünde Rasûlullah ile anlaşma yaptılar.³³ Ancak çocukların vaftiz edilmemesi yönündeki madde yerine getirilmemiştir. Kaldı ki Kur'an, zimmi statüsündeki gayrimüslimlerin dinleri konusunda hoşgörü prensibini kanun haline getirmiş; diğer taraftan Rasûlullah, Yemen, Uman ve sair bölgelerdeki Hıristiyan zimmilerden böyle bir talepte bulunmamıştır.³⁴ Benî Tağlib'in daha az vergi vermek için Rasûlullah'a böyle bir teklifle gitmiş olması muhtemeldir.³⁵

Necrân heyetinin Rasûlullah'ı ziyareti ve onlarla yapılan anlaşmanın detaylı bir şekilde kaynaklarda yer alması,³⁶ bunun Ortadoğu Hıristiyanları arasında meydana getirdiği etkinin büyüklüğünden olsa gerektir. Rasûlullah'ın Necrân Hıristiyanları ile yapmış olduğu anlaşma metninin bir yazma nüshasının, Mardin il merkezindeki Kırklar kilisesi arşivinde muhafaza edilmiş olması, bu yöredeki Hıristiyanların İslâm'ın doğuşu sırasında meydana gelen hadiselerle bigâne olmadıklarının bir delili sayılabilir.³⁷

Midrâslarının başkanı ve en büyük din adamları olan Ebû Haris b. Alkame, naibi Abdülmesih ve kervan başkanı el-Eylem'in idaresi altındaki altmış kişilik Necrân heyeti, Medine'ye girdiğinde üzerlerindeki elbiseler ve develerinin ihtişamıyla dikkatleri üzerlerine çekmişlerdi. Öğleden sonra, geç saatlerde Mescid'de bulunan Rasûlullah'ın huzuruna çıktılar. Daha sonra kendilerine has ibadetlerini yerine getirmek istediler. Bunun üzerine Rasûlullah, dışarı çıkıp Mescid'i onlara bıraktı. Medine'de kaldıkları süre içinde Rasûlullah ile uzun uzadıya sohbet etme ve görüş alışverişinde bulunma imkânı buldular. Görüşmelerin sonunda siyasi bir

31 Bk. Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 139.

32 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâd (230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Dârü Sadır, Beyrut ty., I, 281.

33 İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 315-316.

34 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 396.

35 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989, s. 123.

36 Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 122.

37 Bk. Gabriyel Akyüz, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin 2002, belge no: 149; Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin 2005, s. 421-426.

bağlılık ve tebaiyet demek olan bir sulh anlaşması akdetmeye yöneldiler. Ayrıca Rasûlullah'tan, kendi aralarında çıkan malî ihtilafları hâkim sıfatıyla çözmek için bir Müslüman kişi tayin etmesini istediler. Rasûlullah da Ebû Ubeyde'yi bu vazifeye tayin etti ve kendisine ihtilafları daima hukuka uygun bir şekilde çözmesi talimatını verdi.³⁸ Necrânlılarla akdedilen anlaşma metni şu şekildedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla! Bu, Resûlullah Muhammed”(AS) in üzerinde yetkili kılındığı Necrân ahalisi adına, bütün meyve (mahsulleri), bütün sarı ve beyaz (altın ve gümüş para), bütün köleler konusunda yazıp tespit ettiği bir belgedir. Kendisi cömertlik göstererek, bütün bunları, 1.000 tanesi her yılın Recep ayında, diğer 1.000 tanesi ise her yılın Safer ayında teslim edilmek üzere (her biri bir ons [ûkiye] ağırlığında) 2.000 zırhlı elbise karşılığında onlara terk etmiştir. Ayrıca her zırhlı giysi başına bir ons (ûkiye) ağırlığında gümüş de verilecektir (diğer bir okuyuşa göre giysilerin her biri bir ons değerinde olacaktır). Belirlenen vergi (haraç) miktarının üzerinde ya da gümüş miktarından eksik olan kısım, hesaplama sırasında göz önünde bulundurulacaktır. Ayrıca, üzerlerinde taşıdıkları zırhlı giysi ya da at ve binek hayvanı (deve) gibi yanlarında götürdükleri her şey onların hesabına yazılacaktır. Gönderdiğim elçilerin, en çok bir ay (diğer bir okuyuşa göre yirmi gün) süreyle yedirilip içirilmesi ve ihtiyaçlarının sağlanması Necrânlılara aittir. Elçilerimin onların yanında kalma süresi bir ayı geçemez. Yemen'de bir suç işlenmesi ya da bir savaş çıkması halinde, onlar (Necrânlılar), (gönderdiğim elçilere) ödünç olarak 30 zırhlı gömlek, 30 at, 30 deve vereceklerdir. Elçilerime ödünç olarak verilen bu zırhlı gömleklerden, atlardan ve binitlerden diğer temin edilen şeylerden telef olup kaybolanlar, Necrânlılara geri verilmek üzere, bu elçilerimin zimmet ve sorumlulukları altındadır. Allah'ın himayesi ve Resûlullah Muhammed (AS)'ın zimmeti, onların gerek malları, gerek canları ve gerekse dinî inançlarını yerine getirmeleri konusunda, hazır bulunanlarımı ve bulunmayanlarımı, ailelerini, mabetlerini, az ya da çok ellerinin altında bulunan her şeyi kapsayacak şekilde, Necrânlılar ve çevresindeki müttetikleri üzerine bir haktır. Hiçbir piskopos kendi dinî görev yeri dışına; hiçbir keşiş, içinde yaşadığı manastırından başka bir yere; hiçbir papaz, görevli olduğu kilisenin dışına gönderilmeyecektir. Alınan borç paralar için hiç bir şekilde faiz söz konusu olmayıp bu tâbi oluştan önceki Câhiliye dönemine ait kan davaları da kaldırılmıştır. Onlar hiçbir şekilde toplanıp bir araya getirilmeyecek ve öşür vergisine tâbi tutulmayacaklardır. Onların toprakları üzerine hiçbir askerî birlik ayak basmayacaktır. İçlerinden biri alacağını talep ettiğinde hakkaniyet ölçüleri içerisinde hareket edilecektir. Onlar

³⁸ Abdülmelik b. Hişâm (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. bs., Beyrut 1990, II, 215-225; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 164-166. Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 619-622.

ne zulmedenlerden, ne de kendileri zulme uğrayanlardan olacaklardır. Eğer içlerinden biri daha sonra faizli muamelelere girecek olursa, benim himayemin dışında kalacaktır. Aralarından hiçbir kimse, bir başkasının işlediği suç ve yaptığı haksızlıktan sorumlu tutulmayacaktır. Bu durumda, Necdîliler iyi davranışlar sergiledikleri, üzerlerine düşen görevleri gereğince yerine getirip hiç bir zulümde bulunmadıkları sürece, Allah'ın bütün kuvvet ve kudretini göstereceği güne kadar, Allah'ın himâyesi ve Resûlullah Muhammed' (AS) in koruyup gözetmesi bu belgenin içerdiği hususlar üzerinde olacaktır. Tanık olanlar: Ebû Sufyân b. Harb, Gaylân b. Amr, Mâlik b. 'Avf en-Nasrî, Akra' b. Hâbis el-Hanzelî ve el-Muğîre b. Şu'be. Bu belgedeki hususlar 'Abdullah b. Ebî Bekr tarafından yazılmıştır.'³⁹

Rasûlullah'ın Necdînlî din adamları, piskoposlar ile diğer Hıristiyan ahaliye hitaben gönderdiği bir mektup daha vardır:

“Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla! Allah'ın Elçisi Muhammed'den piskopos Ebû'l-Hâris'e, Necdîn'in diğer piskoposlarına, onların papazlarına, onların yolundan gidenlere ve onların keşişlerine: Az ya da çok, ellerinin altında bulunan her şey, kiliseleri ve manastırları kendilerine aittir. Allah'ın ve Resulünün zimmeti de aynı şekilde (onlar üzerindedir). Hiçbir piskopos, piskoposluk görevini yaptığı yerden, hiçbir keşiş kendi manastırından ve hiçbir papaz da kendi kilisesinden alınıp bir başka yere gönderilmeyecektir. Onların ne hak ve hukuku, ne de alışageldikleri örf ve âdetleri bir değişikliğe tâbi tutulacaktır. Samimi davranıp kendilerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirdikleri sürece, Allah'ın ve Resulünün zimmeti bunlar üzerine olacaktır. Ne kendileri zulme uğrayacaklar, ne de kendileri başkalarına zulmedeceklerdir. el-Muğîre tarafından yazılmıştır.”⁴⁰

Rasûlullah'ın vefatından sonra Hz. Ebû Bekir, halife olduğunda Necdînlilerle yapılan bu anlaşmaya herhangi bir değişiklikte bulunmadan bağlı kaldı. Hz. Ömer'in hilafetinde ise faiz yemeleri ve İslâm devleti için giderek tehdit oluşturmaya başlamaları nedeniyle Necdînliler, Kufe taraflarına sürüldüler. Bu sürgün nedeniyle mağdur olmamaları için de akarları ve taşınmaz mallarının bedeli ödendi. Ayrıca gittikleri yerde kendilerine yeni akarlar tahsis edildi.⁴¹

b. İslâm Fetihleri Sırasında Tür Abdîn

Tür Abdîn yöresi, geniş İslâm fetihleri dalgası içinde deryada bir katre me-

39 Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. A. Enis et-Tabbâ' - Ö. Enis et-Tabbâ, Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987, s. 87-88; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 91-92. Bk. Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 94; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 622-623.

40 Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 94; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 623-624.

41 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 88-89. Bk. Necran Hıristiyanlarının sürülme nedenleri ve sürgün edildikleri yerlerin şartları için bk. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, age, s. 187-190.

sabesinde. Onun için fetih sürecini bizlere aktaran İslâm tarihi kaynaklarına baktığımızda Tür Abdîn ancak bir cümle ile yer edinebilmiştir. Kuşkusuz yörenin sorunsuz ve çatışmasız bir şekilde İslâm ordularınca teslim alınmış olması, bunun temel sebebidir. Zira kaynaklar, genel itibarıyla problemler ve kıtâllerin yaşandığı yerlere yoğunlaşmışlardır.

Aslında Tür Abdîn tarihi, umumi hatları ile ekseriya komşu mıntıkların tarihine benzer. İslâm tarihi kaynaklarında Tür Abdîn'den çok az bahsedildiği halde Mardin, Hısn Keyfa, Cizre ve Nusaybin gibi kenardaki şehirler sık sık geçer.⁴² Onun için Tür Abdîn yöresinin fetih sürecindeki durumunu anlamak için onu yakın çevresi ve içinde bulunduğu Cezire bölgesi, hatta Şam bölgesinin fethi ile birlikte değerlendirmemiz gerekecektir.

Bilindiği gibi Mute ve Tebuk seferlerinden sonra çok geçmeden Hz. Peygamber vefat etmiş, akabinde de Hz. Ebû Bekir halife seçilmiştir. İşte bu dönemin hemen başında İslâm devletine isyan eden Arap kabilelerinin oluşturduğu Ridde hareketleri, Mute ve Tebuk'le başlamış olan Bizans topraklarına yönelik fetih hareketlerini durdurdu. Ancak Hz. Ebû Bekir, Ridde isyanlarını bastırır bastırmaz orduyu Şam topraklarına yönlendirdi. Hz. Ömer dönemi ile birlikte fetihler büyük bir hız kazandı ve Tür Abdîn dâhil Cezire bölgesinin tamamı bu dönemde İslâm hâkimiyeti altına girdi.

Bölgeyi elinde bulunduran Bizans'ın belini kıran ve bölge üzerindeki emellerini sonlandıran hadise kuşkusuz Yermük savaşıdır (15/636). Çoğunluğu Ermenistan ve Cezire halkından toplanan askerlerden oluşan büyük Bizans ordusu, Yermük'te Müslümanların karşısında büyük bir hezimetle uğradı. Bu hezimet, Şam ve Cezire bölgelerinin kapılarını Müslüman fatihlere aralarken, Bizans'ın bu topraklar üzerindeki ümitlerini bitirdi. Onun için Antakya'da hezimet haberini alan Herakleios, İstanbul'a doğru hareket ederken arkasında bıraktığı topraklarla dönmek üzere vedalaşacaktır.⁴³ Yermük yenilgisinin ardından kaçan Bizans askerleri de Antakya ve Halep ile Cezire ve Ermeniyeye gibi bölgelerdeki son Bizans kalelerine ve Doğu Akdeniz'deki sahil şehirlerine sığındılar.⁴⁴ Rum orduları Yermük'ten sonra saldırı taktiklerini bırakıp ellerindeki kaleleri korumak için savunma konumuna geçtiler. Ancak onların bu çabaları işe yaramayacak ve geri kalan Şam merkezleri de yavaş yavaş Müslümanların eline geçecektir.⁴⁵

Yermük Savaşı'ndan sonra Kudüs fethedildi. Öneme binaen Hz. Ömer, böl-

42 Streck, *agm*, s. 99.

43 Ebû İsmail el-Ezdî, *Fütûhuş-Şâm*, s. 213; Taberî, *Târîh*, III, 603.

44 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 184.

45 Kr. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2011, s. 152.

geye ani bir ziyaret gerçekleştirip şehrin teslim anlaşmasını bizzat kendileri düzenleyip şehir halkına vermiştir. Bu ziyaret sırasında Hz. Ömer'in gayrimüslimlere karşı nazik tutumu ve büyük hoş görüsü, bölge Hıristiyanları arasında geniş yankı bulmuştur. Özellikle onun giyim kuşamı, hal ve hareketleriyle aç gözlülüğten uzak sade yaşantısı onları hayran bırakmıştır.⁴⁶ Onun içindir ki Hz. Ömer'in Kudüs Hıristiyanlarına yazdığı ahitnamenin bir örneği, Tür Abdin'deki Süryaniler tarafından asırlar boyunca muhafaza edilmiştir.⁴⁷ Yöredeki Süryanilerin elinde bulunan bu ahitnamenin tercümesi şu şekildedir:

“Bismillahi’r-Rahmani’r-Rahim. Ömer b. Hattâb’ın ahitname suretidir. Allah ondan razı olsun. Bizleri İslâm’da aziz kılan, imamlıkla/halifelikle bizi ikram eden, onun peygamberi Muhammed (s.a.v) aracılığıyla bizlere merhamet kılan, bizleri yanlış yoldan hidayet eden, dağımlıktan toplayan, yüreklerimizi telif eden, düşmanlarımıza karşı bizlere zafer kazandıran, memleketlerde bizleri yerleştiren, birbirimizi seven kardeşler yapan Allah’a şükürler olsun. Ömer’in misak ve ahit kitabı budur. Kudüs-ü Şerifteki Süryani Kadim Yakubilerin Patriğine verilmiştir. Onun hükmü altındaki riayetinde olan papazlar, rahipler ve rahibeler nerede oturlurlarsa otursunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar onlara güven olması içindir. Eğer bir zimmî (İslâm devletinin sınırları içinde anlaşmalı olarak yaşayan gayrimüslimlere denilir), zimmîliğin kurallarını/hükümlerini yerine getirirse, biz müminlerden ona güven verilmesi ve onun korunması vaciptir. Bizden sonra hükmü devralanlar da itaat ve riayet gösterdikleri sürece onlardan musibetleri uzaklaştırılacaktır. Kendilerine, kiliselerine, manastırlarına ve ellerinde bulundurdukları dâhili ve harici bütün ziyaretgâhlarına Kıyamet Kilisesi, İsa (a.s.)’nın doğum yeri olan Beyt Lehem, Büyük Kilise ve üç yönde güneyde, kuzeyde ve batıda kapıları olan Mağara Kilisesi’ne güven olacaktır. Ve orada (Kudüs’te) mevcut olan değişik Hıristiyan mezhepleri ve adı geçen patriğe bağlı olup da ziyarete gelenlere öncü olacaktır. Çünkü Allah-ü Teâlâ tarafından gönderilen habip ve kerim olan Hz. Peygamberin mübarek elinin imzasıyla/mührüyle mühürlenmiş bir ahitname kendilerine verilmiştir. Onlara iyi bakılması ve güven altına almalarını emretti. Böylece bizler mümin olanlar kendilerine yaptığımız bu iyiliği, onlara ihsan edene hürmetle yapmaktayız. Vergiden, mevâcipten ve ğafardan muaf tutulacak ve bütün belalardan korunacaktır. İster karadan isterse deniz yoluyla Kıyamet Kilisesi’ne ve diğer ziyaretlerine geldiklerinde onlardan bir şey alınmasın. Kıyamet Kilisesi’ne ziyaret için gelenler Nasrani patriğine bir dirhem ve üç gümüş versinler. Her mümin ve her mümine ister sultan olsun, ister hâkim, isterse vali olsun yeryüzünde hükmü geçerli olan fakir veya zengin mümin ve mümine Müs-

46 Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 103.

47 Akyüz, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, belge. 137.

lûmanlardan emrettiklerimizi uygulamaları gerekir. Çünkü bu yazılı belgemiz, Abdullah, Osman b. Affan, Said b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf ve diğer sahabe-i kiram kardeşlerin huzurunda kendilerine verilmiştir. Bu yazıtımızda şerh ettiğimizle güven getirilsin ve ellerinde kalsın. Salât ve selam Allah'ın Resulü olan Muhammed'in üzerinedir. Ve hamd Âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. Allah ne güzeldir ve ne güzel vekildir (Hasbunallah ve nimelvekil). Rebiyyül-evvel ayının yirmisinde ve peygamberin hicretinin on beşinci yılında (m. 636) yazılmıştır. Bu ahdimizi okuyan her kim, ona muhalefet ederse, şimdiden kıyamet gününe kadar Allah'ın ahdini inkâr edecektir. Onun sevgili elçisine de nefret edici olacaktır. Bitti."⁴⁸

Şam ve Irak bölgelerinin fethinden sonra, sıra Cezire bölgesine gelmişti. Onun için Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup göndererek, Cezire için bir ordu hazırlamasını ve başına da Halid b. Urfuta veya Haşim b. Utbe ya da İyâz b. Ğanm'i geçirmesini emretti. Bu emir üzerine İyaz b. Ğanm, ordunun başına geçirildi. Emrine de Ebû Musa el-Eş'arî, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Osman b. Ebî'l-Âs verildi. Vakit kaybetmeksizin Cezireye çıkartma yapan İyâz, ilk önce Ruha'ya indi ve şehir halkıyla cizye karşılığında anlaşma yaptı. Ruha'nın tutumuna göre konum almış olan Harran halkı da beklemeksizin sulh yaptı. Akabinde İyâz, Ebû Musa el-Eş'arî'yi Nusaybin üzerine, Ömer b. Sa'd'ı da Ra'sû'l-Ayn üzerine gönderdi. Kendisi de geri kalanlarla birlikte Dârâ'ya yürüdü.⁴⁹

Nusaybin'de Müslümanlar direnişle karşılaştılar. Zorla ele geçirilen şehir, kendiliğinden teslim olmuş gibi muamele gördü ve Ruha ile yapılan anlaşma şartlarına tabi tutuldular. Nusaybin'den sonra Tür Abdîn ve Mardin kalesi fethedildi.⁵⁰ Nusaybin ile yapılan Ruha anlaşmanın aynısı Tür Abdîn halkıyla yapıldı. Söz konusu anlaşmaya göre;

- "Cizye ödedikleri sürece, canları, kanları, malları, kadınları ve çocukları, şehirleri, değirmenleri emniyettedir.

- Kiliseleri ve çevresindekiler onlara aittir, bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır, mevcut olanlardan başka kilise inşa etmeyecekler, çan çalmayacaklar, paskalya tes'id etmeyecekler ve haçlarını göstermeyeceklerdir.

- Evlerine kimse oturmayacaktır.

- Yolunu bulamayanlara yol gösterilecektir, yol ve köprüleri tamir edecekler, Müslümanlara karşı samimi davranacaklardır.

48 Akyüz, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, 417-419. Biraz farklı şekliyle Bk. Taberî, *Târîh*, III, 609; Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 357.

49 Taberî, *Târîh*, IV, 53.

50 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 242; İzzüddin b. Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 379.

- Bu şartlara riayet etmezlerse, himaye görmeyeceklerdir.”⁵¹

Tür Abdîn yöresi halkı, İslâm ordusuna mukavemette bulunmamışlardır. Hatta İslâm ordularının, Tür Abdîn'in iç kısımlarına hiç girmedikleri anlaşılmaktadır. Zira Tür Abdîn, Mardin ve Dârâ'nın fethinden sonra ele geçirilen Bâzebdâ'ya (İdil) doğudan Zavazan (Zozan) yolu üzerinden Cizre tarafından girilmiştir. Burada da herhangi bir çatışma yaşanmamıştır. Bâzebdâ halkıyla cizye karşılığında anlaşma imzalayan İslâm orduları buradan Erzen, Bitlis ve Ahlat taraflarına geçmişlerdir.⁵²

İslâm orduları ayrılmadan önce Tür Abdîn'in yöre temsilcileri, gelip sulh akdi imzalamak ve İslâm devletinin hâkimiyeti altına girmek istediklerini bildirmişlerdi. Onlara Müslüman oldukları takdirde kendileriyle aynı hak ve sorumluluklara sahip olacakları, yok eğer eski dinleri üzerinde kalmak isterlerse gelecek seneden itibaren cizye vermeleri gerektiği söylendi. Onlar ise ikinci şıkkı tercih ettiler ve kendileri için bir ahitname yazıldı.⁵³

Tür Abdîn'de İslâm orduları ile çatışma yaşanmamakla birlikte yakın çevresinde Nusaybîn'in yanı sıra Dârâ ve Ra'sü'l-Ayn'da direnç gösterilmiştir. Bu direncin başlıca sebebi Bizans askerlerinin buralardaki varlığı idi. Onun için mesela Dârâda şehrin ele geçirilmesinden sonra burada bulunan Bizans askerlerinin öldürüldüğü söylenmektedir.⁵⁴ En şiddetli çarpışmalar ise Ra'sü'l-Ayn'da yaşandı. Şehrin surlarına çıkan halk, kale burçlarından mancınıklarla fırlattıkları taşlar ve attıkları oklarla çok sayıda Müslüman askerinin feci şekilde can vermesine sebep oldu. Kale burçlarına çıkan papazlar, Müslümanlara hakaretler ediyor ve “Bizler şu ana kadar karşılaştıklarımıza benzemeyiz!” şeklinde tehditler savuruyorlardı. Öyle ki bu şiddetli direniş karşısında İslâm ordusu geri çekilmiş ve buranın fethi bütün Cezire bölgesinin ele geçirilmesinin sonrasına bırakılmıştır.⁵⁵

51 Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, I, 312-313; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 239-240; Hamidullah, *el-Vesâik*, belge no. 360, 361; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 150; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960, 49-60, 74-5, 89-94.

52 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 242. Bâzebdâ'nın fethi ve İslâmlaşması konusu için bk. Akbaş, Mehmet, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Döneminde İdil”, *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)*, Edit. Nesim Doru, İstanbul 2011, s. 45-57; Güneş, Hüseyin, “Emeviler Döneminde İdil”, *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)*, Edit. Nesim Doru, İstanbul 2011, s. 60-63.

53 Muhammed b. Ömer el-Vakıdî (207/823), *Târîhu Fütûhi'l-Cezire ve'l-Hâbü'r ve Diyar-i Bekir ve'l-İrâk*, thk. A. Feyyâz Hurfûş, Dârü'l-Beşâir, Dimaşk 1996, s. 208.

54 Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 103.

55 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 242-243. Cezire bölgesinin fethi hakkında bk. Akbaş, Mehmet, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, Nida yay., İstanbul 2009, s. 45-47; Acar, Abdurrahman, “Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 81-95; Acar, Abdurrahman, “Diyarbakır'ın İslâm'la /Sahabeyle Tanışması”, *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Ankara 2010, s. 61-70; Azimli, Mehmet, *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Çizgi Kitapevi Yay., Konya 2010; Demir, Ahmet, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent yay., 2. bs., İstanbul 2008.

2. İslâm Fetihleri Sırasında Bölgenin Etnik ve Dinî Yapısı

Fetihlerden sonra yaşanan değişim ve İslâmlaşmayı anlamak için fetih sırasında ve hemen öncesinde bölgede var olan dinî yapı ve buna bağlı olarak buradaki meskûn etnik unsurlara göz atmak gerekir. İslâm orduları Cezire bölgesine girdiklerinde, Tûr Abdîn'in içinde yer aldığı Diyar-ı Rabia ve hemen sınırında bulunduğu Diyar-ı Bekir'in, başka bir ifade ile Tûr Abdîn ve çevresinin esas etnik unsurunu Aramîler ve Araplar oluşturuyordu.⁵⁶ Bu asli unsurun içine, sessiz yığınları oluşturan Kürtleri de katmamız gerekecektir kuşkusuz.⁵⁷ Diğer yandan bölge üzerinde karşılıklı olarak asırlar boyunca hüküm süren Rumlar ve Farslar, sayıları çok olmasa bile elit diyebileceğimiz kesimi oluşturuyordu.⁵⁸ Ayrıca buralarda önemli sayıda Ermeni unsur bulunuyordu.⁵⁹

Din olarak İslâm fetihleri sırasında bölgede yaygın biçimde Hıristiyanlık ve Mecusilik mevcuttu. Diğerlerine nazaran azınlık da olsalar Yahudiler ile putperestler, ağaçlara ve güneşe tapanlar vardı. Görebildiğimiz kadarıyla, aşağıda detaylı olarak ele alacağımız üzere Rumlar, Aramîler, Araplar ve Ermenilerin tamamına yakını Hıristiyan; Fars ve Kürtlerin çoğunluğu Mecusî, diğer bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı da putperest, ağaçlara ve güneşe tapanlar idi.

Miladî I. asırda Hıristiyanlığa giren bir kısım Aramî, kendilerini putperest soydaşlarından ayırt etmek için Süryani adını kullanmışlardır.⁶⁰ Sami ırkıdan olan Süryaniler, tarih boyunca Subariler, Sümerler, Akadlar, Babililer, Asurlular, Kenaniler, Amuriler, Aramîler, Keldaniler, Fenikeliler, Tedmurlular ve Abgarlar gibi isimleri kullanmışlar; bu isimler altında büyük devletler, kraliyetler ve imparatorluklar kurmuşlardır.⁶¹

Hıristiyanlık, Tûr Abdîn'e daha ilk yıllarında yakınında bulunan Urfâdan yayılmaya başlamıştı.⁶² 325'te Büyük Konstantinos'un topladığı İznik Konsülü'nde Hıristiyanlığın devletin siyasal sistemiyle entegrasyonu gerçekleştirilince Aramî

56 Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 87.

57 Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (346/957), *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Matbaatu Brill, Leiden 1893, s. 89; Muhammed Emin Zeki Beg (1948), *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Vahdetin İnce, vd., Nubihar yay., İstanbul 2011, s. 30. İslâm'ın doğuşu sırasında Cezire bölgesinde Kürt nüfusun bulunmadığı, bunların daha sonraları İslâm fetihleri akabinde aslı vatanları olan Cibal bölgesinden diğer bölgelere dağıldıkları söylenmektedir. Bk. Arshak Poladyan, *el-Ekrâd mine'l-Karnî's-Sâbi' ile'l-Karnî'l-Âşiri'l-Milâdî Vefka'l-Mesâdiri'l-Arabiyye*, çev. Komusyon, Dârü't-Tekvîn, Dımaşk 2004, s. 174-175.

58 Abul'l-Farac, *Chronography*, s. 92-95. Bk. Laflı, Ergün, "Hellenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma Erken Bizans Dönemlerinde Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi" *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 57, 61.

59 Hemedani, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, s. 247.

60 Çelik, Mehmet, "Süryaniler" *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 176.

61 Akyüz, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, s. 16.

62 Streck, *agm*, s. 99.

bölgelerinde Hıristiyanlık hâkim unsur haline gelmiştir.⁶³ İslâm fetihleri sırasında da Süryanilik, Cezire bölgesindeki en etkin ve yaygın unsur şeklinde görülmektedir. Nitekim bölgenin fetih sürecini ele alan İslâm tarihi kaynaklarında, Müslüman fatihlerle muhatap olan kesim, ekseriyetle Süryani din adamları ve Hıristiyan Araplar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴

Asırlardan beri Roma Katolik ve Bizans Ortodoks Kilislerinden farklı mezhep anlayışları nedeniyle takibata maruz kalan bölge Hıristiyanları, İslâm ordularının gelişini sevinçle karşıladılar.⁶⁵ Bizanslıların egemenliğinden kurtulduktan sonra rahat bir nefes alan Süryaniler, “Bizleri Bizans’ın zulmünden kurtaran ve Müslüman Arapların adil hükmü altına alan Tanrıya şükürler olsun!” demişler ve hatta iddiaya göre, Hz. Ömer’e kurtarıcı anlamında “Faruk” lakabını vermişlerdir.⁶⁶

Süryanilerle aynı inancı taşıyan bölge Arapları ise İslâm ordularına karşı Süryanilere nazaran sert bir tutum takınmışlardır. Diyar-ı Rabi’adaki Arapların bir nevi temsilcileri ve en kalabalık olanları Benî Tağlib idi.⁶⁷ Savaşçı ve sert mizaçlarıyla tanınan Tağlib kabilesi, İslâm’ın doğuşuna yakın bir zamanda Hıristiyan olmuşlardı. Hıristiyanlık henüz onlara derinlemesine tesir etmemişti. Bununla birlikte dinleri konusunda mutaassıptılar.⁶⁸ Onun için bu kabilenin güneyde bulunan kesimi, Müslümanlarla hicretin 12. yılında Şam, Irak ve Cezire sınırında yer alan Firad’da ilk karşılaştıklarında onlarla savaşmaktan geri durmadılar.⁶⁹ Ancak bir sene sonra Arapların Acemlere üstün geldiklerini görünce, bu sefer “Biz kendi kavmimizin yanında savaşırız.” diyerek Müslümanların yanında İranlılara karşı savaştılar.⁷⁰ İslâm orduları, kuzey sınırını Nusaybin ve Sincar’ın oluşturduğu topraklarına girdiklerinde de mukavemet göstermediler. Ancak İslâm hâkimiyeti altına girme kaşırılığında kendilerine sağlanacak imtiyazlar konusunda Müslümanlarla sıkı bir pazarlığa giriştiler. Soydaşları olan Müslümanlardan, kendilerine farklı muamele edilmesini bekliyor, Acemler gibi cizyeye tabi tutulmak istemiyor ve cizye vermeyi kendileri için hakaret sayıyorlardı. Onun yerine iki kat zekât vermeyi, ayrıca Müslüman olmak isteyenlere engel olmamayı ve çocuklarını vaftiz etmemeyi vaad ediyorlardı. Hem bunlardan bir grubun aynı gerekçelerle Bizans’a sığınmış olmaları ve diğerlerinin de aynı yolu takip edeceklerinin görülmesi, hem de bölgenin stratejik önemine binaen böyle bir hareketin doğuracağı tehlikeler ne-

63 Çelik, *agm*, s. 176.

64 Bk. Belâzürî, *Fütûhu’l-Bıldân*, s. 236-243; Taberî, *Târîh*, IV, 53-56; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 377-380.

65 Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 68.

66 Akyüz, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, s. 417; Çelik, *agm*, s. 177.

67 Balta, Fatih, *İslâm Öncesinden Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Tağlib Kabilesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 18.

68 H. Kindermann, “Tağlib”, *İA*, XI, 623.

69 Taberî, *Târîh*, III, 383.

70 Taberî, *Târîh*, III, 464.

deniyle bu teklifleri uzun müzakereler sonucunda kabul edildi. Ancak söz konusu şartlardan sonuncusu hiçbir zaman uygulanmayacaktır.⁷¹

Belâzürî, bölgedeki şehir ve köylerin sulhen; arazilerin, başka bir ifade ile kırsalın ise anveten, yani zorla ele geçirildiğini bizlere aktarıyor.⁷² Ancak bu zorlamanın kaynağını zikretmiyor. Kanaatimizce bu sıkıntının sebebini bölgedeki Kürtler oluşturuyordu. Zira Kürtler, hem bölgedeki yoğunluklarına rağmen şehir ve kasabalarda bir cemaat olarak varlık göstermemişlerdi,⁷³ hem daha işin başında arazilerini başkalarıyla paylaşmak gibi bir niyetleri yoktu,⁷⁴ hem de İslâm ordularına karşı en şiddetli mukavemeti gösterenler bunların Zerdüşt olanları idi.⁷⁵

Zerdüşt inancı Hz. İsa'nın doğumundan altı asır önce Fars ve Med ülkesinde ortaya çıkmıştı. Bundan bir süre sonra bu inanç, İran devletinin resmi dini haline gelince, Kürt halkı da bu yeni inancı benimsedi. Bu arada Hıristiyanlık da miladın ilk yıllarında Ermenistan'a kadar ulaşmıştı. Ancak buralarda dördüncü asrın başlarına kadar rağbet görmedi. Bu tarihten sonra Roma'nın desteğini alan Hıristiyanlık, Ermeniler ve kralları Tigran tarafından benimsendi. Bununla birlikte çok azı müstesna köylüler, göçebeler, ovaları ve dağları mesken tutan halk bu yeni dine bağlanmadı. Keşişlerin teşvik ve propagandalarına rağmen bunlar Kürtlerle birlikte eski inançları olan Zerdüşt dinine bağlı kalmaya devam ettiler.⁷⁶ Araştırmalar, Kürtlerin arasında uzun süre putlara, ağaçlara ve güneşe tapanların varlığına işaret ettiği gibi, çok olmasa bile bir kısmının Hıristiyanlığa geçtiğini göstermektedir.⁷⁷ Nitekim Mes'udî de Musul ve Cudi dağı boyunca Hıristiyan olan Kürtlerin varlığına işaret etmiştir.⁷⁸

Vakıdî'ye nispet edilen “*Fütuhuş-Şâm*” adlı eser ve bunun bir bölümünden müteşekkil olan “*Tarihu Fütûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyar-i Bekir ve'l-İrâk*” adlı esere göre, fetihler sırasında Nusaybin yakınlarında bulunan Bâ'amâ denilen yerde Yahudiler yaşamaktaydı. Hatta burası, onlar için kutsal bir yer konumundaydı. Orayı ziyaret edip mumlar yakıyor ve adaklar adıyorlardı. Zira onlara göre bu belde, peygamberleri Hazkiyal b. Bazya tarafından inşa edilmiştir.⁷⁹ Miladi X. asırda, Ninova'dan başlayarak Dicle'nin akış yönündeki bütün kasaba ve köylerde Yahudi

71 Bk. Taberî, *Târih*, IV, 54-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 378; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 150-155; Balta, *Taglib Kabilesi*, s. 61-81.

72 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 240-241.

73 Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1973, s. 237.

74 Taberî, *Târih*, IV, 33.

75 Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 467; Taberî, *Târih*, IV, 54-55.

76 Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 122-123.

77 Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 270.

78 Ali b. Hüseyin el-Mes'udî (346/957), *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü'ş-Şâmile: 3.44, I, 218.

79 Muhammed b. Ömer el-Vakıdî (207/823), *Fütûhuş-Şâm*, thk. Abdüllatif Abdurrahman, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 142; Vakıdî, *Fütûhu'l-Cezire*, s. 159.

cemaatlerinin olduğu ve Ceziretü İbn Ömer'de dört bin Yahudinin yaşadığı göz önünde bulundurulursa,⁸⁰ fetih sürecinde de bölgede önemli sayıda Yahudi varlığının mevcut olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Diğer bir dinî fraksiyon olan Sabiiler de başta merkezleri Ruha ve Harran olmak üzere bölgedeki varlıklarını sürdürüyorlardı.⁸¹

3. İslâmlaşma Süreci

a. Cezire Bölgesinde İslâmlaşma

Hicri 18. yılın başlarında (m. 639) Cezire'ye doğru harekete geçen İslâm orduları, 19. yılın sonlarında (m. 640) bölgenin fetih sürecini tamamlamışlardı.⁸² Fetih süreci bu şekilde iki sene gibi kısa bir sürede gerçekleşmiş olmasına rağmen bölgenin İslâmlaşması asırlar alacaktır.⁸³ Çünkü farklı dinlere mensup olan bölge halkı, Müslüman olmaya zorlanmadılar. Aksine eski dinlerinde kalmaları yönünde gayret gösterildiği bile söylenebilir.⁸⁴ Müslüman olmaya zorlananlar, sadece Arap yarımadasında oturan Araplardı.⁸⁵

Cezire'nin fetih sürecini incelediğimizde istisnasız bütün şehirlerin eski dinlerini sürdürmek şartıyla Müslümanlarla anlaştıklarını, cizye veya Tağlib kabilesinde olduğu gibi cizye yerine iki kat zekât vermeyi kabul ederek İslâm devletinin egemenliğine dâhil olduklarını görüyoruz. Bunların arasında toplu bir şekilde İslâm'a girenler hiç görülmemektedir.⁸⁶

Bir yerdeki cami ve mescit sayısı da kuşkusuz oradaki İslâmlaşmanın göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede fetihlerin hemen akabinde, bölgede inşa edilen cami ve mescitlere baktığımızda bunların sayısının bir elin parmaklarını geçmediği görülmektedir. En muteber İslâm tarihi kaynaklarından biri olan Belâzürî, konuyla ilgi bize şu bilgileri vermektedir: *"İyaz b. Ğanm ölünce onun yerine Cezire'ye atanan Said b. Amir b. Hizyem, Rakka ve Ruha'da birer mescit inşa etti. Onun da ölümünden sonra Umeyr b. Sa'd, Diyarı Mudar ve Diyarı Rabiada mescitler inşa etti. Sonra Muâviye, Şam ve Cezire valisi olunca Osman b. Affân (r.a.),*

80 Ömer Tokuş, *Hamdâniler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 85.

81 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (390/1000), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Matbaatu Brill, Leiden, 1877, s. 142.

82 Fethin ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği konusunda kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Kaynaklardaki bu farklı tarihleri karşılaştırıp tahlil eden Fikret İşıltan, yukarıda verdiğimiz tarihler üzerinde mutabık kalmıştır. Bk. İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 88.

83 Krş. Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, yıl: 2008, sayı: 1, c. 10, s. 137-138.

84 İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 45.

85 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 378.

86 Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 236-243; Taberî, *Târih*, IV, 53-56; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 377-380.

ona Arapları şehir ve köylerin dışına, uzağa çıkarmasını emretti ve onlara hiç kim-
senin hak sahibi olmadığı arazileri işleme izni verdi. O da Benî Temimi Rabiye'ye,
Kays ve diğer kabilelerin karışımından oluşan bir grubu Mezahin ve Müdeybir'e yer-
leşti. Bu işlemi Diyarı Mudar'ın her tarafında uyguladı. Rabia kabilesini de kendi
diyarında bu şekilde düzene soktu. Şehir, köy ve cephaneliklere ise onları koruyacak
muhafızlar görevlendirdi. Bu muhafızları ilk önce zimmilerden seçti. Fakat daha
sonra kendi amillerini bu işte görevlendirdi.⁸⁷

Belâzürî'nin verdiği bu bilgilerden şu sonuçları çıkarabiliriz: Öncelikle fe-
tîh sürecinin tamamlanmasından hemen sonra vefat eden İyaz, Cezire bölgesin-
de mescit inşa etmemiştir. Üstelik böyle bir şey için imkân ve zamanı da yoktu.
Onun ölümünden sonra Cezire valisi olan Said b. Amir ise bir seneden az süren
görevi sırasında sadece Rakka ve Ruha'da birer mescid inşa etmiştir. Oysa o sı-
ralarda Ruha'da üç yüzden fazla kilise ve manastır vardı.⁸⁸ Ondan sonra, Umeyr
b. Sad'ın, bölgede görev yaptığı beş seneye yakın süre içinde,⁸⁹ Diyarı Mudar ve
Diyarı Rabiada mescidler inşa ettiği ifade ediliyor. Ancak nerede kaç tane caminin
inşa edildiğini bilemiyoruz. Kanaatimize göre inşa edilen bu mescitler buralarda-
ki şehirlerde karargâh kurmuş olan İslâm orduları ve buralara yerleşmeye çalışan
Müslüman Araplar için yapılmıştır. Bundan hemen sonra Müslüman Arapların
şehir ve köylerden uzak metruk arazilere yerleştirilmeleri, sadece şehir ve köylerde
buraları korumakla görevli birliklerin bırakılması, aslında ilk nesil Arap Müslü-
manların safiyetlerini korumalarına yönelik bir kaygıdan kaynaklanıyor olsa da
bu iş, aslında, az sayıdaki istisnalar hariç köy ve şehirlerdeki yerli halkın tama-
mının bu dönemde eski dinlerini muhafaza ettiklerini gösteriyor. Hz. Osman'ın
bu uygulaması, aynı zamanda farklı etnik unsur ve dinî inançlara mensup yerli
halkın asimile olup zamanla yok olmalarına engel olmuştur. Diğer yandan sahip-
siz arazilere güneyden gelen Müslüman Arapların yerleştirilmeleri ile bölgedeki
Müslüman yoğunluğu giderek artmıştır.

Vakıdî'ye nispet edilen *Fütuhu's-Şâm* ve bu eserin Cezire bölgesinin fethi ile
ilgili kısımlarını ihtiva eden eser de bize fetih sürecinde bölgede yaşanan ihtidalar
ve inşa edilen cami ve mescitler hakkında bilgi vermektedir. Bu esere göre İyaz b.
Ğanm, Dârâda en büyük kilisenin bulunduğu yerde bir cami inşa etmiştir. Halkı
ise çok azı hariç Müslüman olmamış, cizye vermeyi kabul ederek anlaşma yap-
mışlardır.⁹⁰ Yine İyaz, Nusaybinde bir cami ve her kırk kişi için birer mescit inşa

87 Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 245.

88 İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, s. 204.

89 Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, (571/1175), *Târîhu Medineti Dimeşk*, I-LXXV, thk. Ömer el-Amrâvi,
Darü'l-Fikir, Beyrut 1997, XLVI, 484.

90 Vakıdî, *Fütuhu'l-Cezire*, s. 159.

etmişti. Nusaybin halkı, Müslümanların iyi muamele ve güzel davranışlarını görünce çoğu Müslüman oldu. Müslüman olanlar arasında Deyrû'n-Nüzur kilisesi görevlileri de vardı. Bunun üzerine Kinde kabilesi, kalkıp bu kiliseyi camiye çevirdi. İyaz ise Nusaybin'de bir ay kaldıktan sonra Diyarı Bekir'e gitmeye karar vermişti. Gideceği sırada şehrin meliki Tiryatis, yanına gelip “*Namaz kılışınızdaki güzelliği görünce dinimiz gözümüzde küçüldü.*” dedi ve Müslüman oldu. Hz. Osman döneminde vefat edinceye kadar iyi bir Müslüman olarak yaşadı. Usame b. Amir el-Kindi de amcaoğullarından oluşan on kişi ile birlikte kiliseden çevrilen ve “Kinde” adını alan söz konusu camide irşat faaliyetine başladılar ve buradaki halka İslâm şeriatını öğretilip aralarında adaletle hükmettiler.⁹¹

Hemen burada, Mardin'in fethi ve o sırada yaşananları destansı bir üslupla anlatan bu eserde verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini ve yukarıda verilen bilgilerin oldukça abartılı olduğunu belirtelim.⁹² Zira bu eserin, haçlı seferleri sırasında halkı kâfirlere karşı tehyiç etmek için yazıldığı ve Vakıdî'nin esas eserinin tahrif edilerek yeniden kurgulandığı kuvvetle muhtemeldir.⁹³ Bununla birlikte eserin tamamen göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Esas nüshadaki bilgilerin yanı sıra, kulaktan kulağa nakledilen yaşanmış gerçeklerin de eserde yer alabileceği unutulmamalıdır.

Muâviye'nin bölge valiliği sırasında yaşanmış bir hadise Nusaybin'deki Müslüman varlığı konusunda fikir veriyor. Belâzürî'nin anlattığına göre Nusaybin âmili Muâviye'ye mektup yazarak beraberindeki Müslümanlardan bir kısmının akrepler tarafından sokulduğu şikayetinde bulunur. Muâviye de cevap olarak ona şehirdeki her mahalleye her gece bir miktar akrep toplatması emrini verir. Bu emrin gereği yerine getirilir ve âmile getirilen akrepler öldürülerek problem çözülür.⁹⁴ Bu rivayet, bize Nusaybin'in Bizans dönemindeki karargâh şehir konumunu İslâmî dönemde de sürdürdüğü gerçeğini bildiriyor. Nusaybin, Tür Abdîn ve çevredeki yerlerden sorumlu yöre yöneticisinin, burada kaldığı ve yöredeki düzeni sağlamak için oraya Müslümanların yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu Müslümanların içinde ihtida etmiş yerli halktan kişiler de olabilir. Ancak, Vakıdî'ye nispet edilen eserde iddia edildiği gibi, burada halkın çoğunun Müslüman olduğu sonucunu çıkaramayız.

Tür Abdîn'e yakın yerlerden biri olan Ra'sû'l-Ayn'da yaşananlar da çevredeki İslâmlaşmanın mahiyetini anlamak için bize yardımcı olabilecek bir örnektir.

91 Vakıdî, *Fütûhu'l-Cezire*, s. 162.

92 Bk. Vakıdî, *Fütûhu'l-Cezire*, s. 77-100.

93 Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 41, 73. Ayrıca bk. Azimli, *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, s. 14-16.

94 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 145-246.

Daha önce işaret ettiğimiz gibi Ra'sû'l-Ayn, ilk etapta şiddetli çarpışmalara rağmen ele geçirilememiş, çok sayıda Müslümanın şehit düşmesi üzerine buranın fethi en sona bırakılmıştır. Daha sonra şehir fethedilince de yerli halkın bir kısmı, muhasara sırasında Müslümanlara verdikleri zararın cezası olarak sürülmüştür. Onların geride bıraktıkları yerlere ise Müslümanlar yerleştirilmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla İslâm'ın ilk yıllarında bölgedeki İslâmlaşmanın en geniş şekliyle belki burada yaşandığı söylenebilir. Ancak burada da yerli halkın Müslüman olması şeklinde bir İslâmlaşma olmamıştır. Burada sadece dışarıdan getirilen Müslümanların iskâna tabi tutulması suretiyle Müslüman nüfusun arttırılması söz konusudur.

İslâm fetihlerinin ilk yıllarında Süryanilerin İslâmlaşmasıyla ilgili söylenebilecek tek kesin şey, Süryanilerin kendi varlıklarını İslâm hâkimiyeti sonrasında koruduğu ve İslâmlaşmanın kitlesel ihtidalarla ziyade, sayıları çok olmasa bile ferdi ihtidalarla yaşandığıdır. Süryaniler arasında İslâmlaşmanın en yoğun yaşandığı devir, belki de Haçlı seferleri dönemidir. Haçlı seferlerinin hem Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri zedelemesi hem de bozulan ekonomik yapı sebebiyle vergi yükünün artması, yaşadıkları bölgelerde toplumsal ve ekonomik gücünü kaybetmek istemeyen Süryaniler arasında İslâmlaşmanın artmasına sebep olmuştur.⁹⁶

Aslında Tağlib kabilesine mensup Arapların bile, Emeviler dönemi boyunca ve Abbasilerin ilk asırlarına kadar Hıristiyan olarak kalmaya devam etmeleri,⁹⁷ bize yerli halk arasında İslâmlaşmanın ne derece az ve yavaş olduğunu göstermesi açısından önemli bir örnektir. İslâm dini, muhtemelen hicrî II. asrın sonlarından itibaren Tağlib kabilesi arasında yayılmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kısmen de olsa göçebe hayatından yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve bu çerçevede Karkisya taraflarında Rahbe şehri,⁹⁸ Tür Abdîn eteklerinde Dicle nehri kenarında Ceziretü İbn Ömer gibi şehirler inşa etmişlerdir.⁹⁹ Giderek siyasî bir güç haline gelen kabile, bölgede Hamdâniler adıyla, hicrî III. asrın sonlarından IV. asrın sonlarına kadar hüküm süren bir hanedan kuracaktır.¹⁰⁰ İslâmlaşma, bu dönemde Araplaşma yönünde ivme kazanmıştır.¹⁰¹

95 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 243.

96 İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yay., İstanbul 2008, s. 228-229.

97 Lahdo İshak, *Deyârâtü Süryaniyye min Bâzebdâ*, Halep 2004, s. 16.

98 Bu şehir Me'mun döneminde Malik b. Tavk et-Tağlibi tarafından inşa edilmiştir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 247.

99 Günümüz Cizre ilçesine tekabül eden bu şehir, daha önceleri "*Ceziretü'l-Ekrâd*" adıyla biliniyordu. Hasan b. Ömer b. Hattab et-Tağlibi tarafından Me'mun zamanında imara tabi tutularak yeniden inşa edilmiştir. Ondan sonra burası, o zatın adıyla anıla gelmiştir. Bk. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatıra*, s. 148.

100 M. Sobernheim, "Hamdâniler", *İA*, İstanbul 1988, V/I, 179-180.

101 Tokuş, *Hamdâniler*, s. 88.

İlk yıllarda İslâmlaşmanın daha çok bölgedeki Kürtler arasında yayıldığı ve Kürtlerin kitleler halinde İslâm dinine girdiği söylenmektedir.¹⁰² Ancak İslâm'a girenler, büyük bir yekûn oluştursa da çoğunluğu oluşturmuyordu.¹⁰³ Aslında bunlar da İslâm dinine girmiş olmalarına rağmen uzun süre onu içlerine sindirememişlerdi. Onun için zaman zaman eski mutaassıp din adamlarının da kışkırtmasıyla İslâm devletine ve onun nüfuzuna başkaldırmışlardı.¹⁰⁴ Nitekim İslâm ordularıyla ilk karşılaştıkları zaman gösterdikleri mukavemetin ve şiddetin bir benzerini Hz. Osman'a karşı gösterdikleri gibi,¹⁰⁵ Hz. Ali'ye de gösterdiklerini görüyoruz.¹⁰⁶ Her iki dönemde de dinden dönerek isyan ettiler ve İslâm devletine bağlılıklarını ifade eden haracı vermeyi reddettiler. Üzerlerine gönderilen İslâm ordusuyla şiddetli bir şekilde savaştılar. Ama her seferinde bu isyanlar kanlı bir şekilde bastırıldı. Hz. Ali döneminde Ahvâz bölgesindeki Râmahürmüz civarında çıkan isyanın bastırılmasından sonra ordu komutanı, halifeye şu mektupla neticeyi bildirir: *“Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın kulu Emirülmüminin Ali'ye, Ma'kil b. Kays'dan. Selam üzerinize. Ben, kendisinden başka ilah olmayan Allah'a sayenizde hamd ediyorum. Hâsılı biz, dinden dönenlerle karşılaştık. Müşriklerle birlik olup bize karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine onlarla savaştık, Ad ve İrem'le savaşır gibi. Ancak biz, emir buyurduğunuz gibi aşırıya kaçmadık. O mürtedlerden kaçanları ve esir olanları öldürmedik. Onlardan yaralı olanları yüz üstü bırakıp ölüme terk etmedik. Allah, sizi ve Müslümanları muzaffer kıldı. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.”*¹⁰⁷

Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinde de Kürtler, Mecusî olarak varlıklarını devam ettirdikleri gibi,¹⁰⁸ Müslüman olanları da Haricî düşüncesi ile İslâm'ın muhalif kanadında yer almayı sürdürdüler. Nitekim Abbasî devletinin bir parçası olarak bölgede yarı bağımsız bir yapı arz eden Hamdâniler dönemine baktığımızda Haricî ve Mu'tezilî düşüncenin yaygın olduğunu görüyoruz.¹⁰⁹ Bölgedeki en yaygın İslâm düşüncesinin Haricilik şeklinde tezahür etmesinin en önemli nedeni, kanaatimizce, Kürtlerden Müslüman olanların Osman ve Ali'den nefret eden ve dönemin muhalif düşüncesini temsil eden Haricî inancına genel itibarıyla sahip olmalarıdır.

Hamdânilerden sonra bölgede bir asır kadar hüküm süren Mervâniler döneminde ise İslâm, Şafî mezhebinin yaygınlık kazanmasıyla Ehli Sünnet inancı

102 Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 124

103 Bois, Tomas, *Târihu'l-Ekrâd*, çev. M. Teyzir Mirhan, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 2008, s. 120.

104 Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 271.

105 Taberî, *Târih*, IV, 265.

106 Taberî, *Târih*, V, 123.

107 Taberî, *Târih*, V, 124.

108 Hicri IV. asrın ikinci yarısında bölgede Mecusî bulunmadığı söylenmektedir. Bk. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 142.

109 Bk. Mes'ûdi, *Mürücu'z-Zehab*, I, 118; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 142.

ekseninde nüfuzunu arttırmayı sürdürdü.¹¹⁰ Aynı zamanda bu hanedanın Kürt menşeli olması, bölgede İslâmlaşmanın Kürtleşme yönünde gerçekleşmesini beraberinde getirdi.¹¹¹ Bölgede uzun müddet hüküm süren Artuklular ve Zengiler ile birlikte Hanefî mezhebi de yaygınlık kazandı.¹¹² Böylece Ehli Sünnet inancı git gide bölge Müslümanları arasında yayılarak Haricilik ve Mu'tezilenin yerini aldı. Yok olmaya yüz tutan Hariciliğin kısmen de olsa köylere inhisar ederek farklı bir yapıya büründüğü ve eski inançlarla bütünleşerek Yezidilik ve buna benzer gayri İslâmi fırkalar şeklinde tezahür ettiği söylenmektedir.¹¹³ Daha önceleri bölgede asker veya köle ve cariye şeklinde nadir görülen Türk nüfus da Artuklularla birlikte artık yaygınlık kazanmış ve egemen unsur olarak devamlılık arz etmişlerdir.

İlk asırlarda Nusaybin'i mesken edinmiş olan Şîî Haşebileri de burada zikretmek gerekir. Bunlar, Emeviler döneminde, bölgedeki idari zafiyetten istifade ederek oraya yerleşmişlerdi. Ancak yerli halk arasında fikir ve inançlarını yayacak derecede bir etkilerinin olduğu söylenemez. Zira onlar, buraya göç edip yerleşen kabilelerden ziyade geçici olarak burada ikamet eden ve yerli halkla müspet bir temas kuramayan savaşçılardan ibaret idiler.¹¹⁴

b. Tür Abdîn Yöresinde İslâmlaşma

İslâmiyet'in ilk yıllarında genel itibariyle bölgedeki İslâmlaşma bu yönde gelişirken Tür Abdîn yöresinde aslında değişen bir şey yoktu. Muhtemelen bu dönemde Tür Abdîn'de sadece Hıristiyan Aramiler, bir başka ifade ile Süryaniler meskûndü.¹¹⁵ Daha sonraları, Hicri III. asırdan itibaren Kürtlerin Tür Abdîn'e yerleşme girişimleri olduğu görülmektedir. Hatta Süryanilere karşı Abbasî halifesi Me'mun'un desteğini almak için bunların Müslüman oldukları söylenmektedir.¹¹⁶ Bunlar, Mehdi olduğunu ileri sürerek ortaya çıkan birinin peşine takılarak 214/829 yılında isyan ettiler. Onlardan korkmaya başlayan Me'mun, üzerlerine komutanlarından Hasan'ı gönderdi. Hasan, onları Tür Abdîn dağına kadar kovaladı. Kartmin manastırına sığınan Mehdi öldürüldü. Etrafındaki Kürtler de dağıtıldı.¹¹⁷ Daha sonra Mervânî hanedanının temelini atan Bâz el-Kürdî'nin, 377/987 yılında Tür Abdîn'i istila ettiğini ve burayı karargâh edinerek, bölgeyi ellerinde tutma ça-

110 Krş. Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 87.

111 Tokuş, *Hamdâniler*, s. 88.

112 Bk. İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatîra*, s. 184.

113 Bk. H. Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, 611; Tokuş, *Hamdâniler*, s. 97-98.

114 Metin Bozan, "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 212.

115 Streck, *agm*, s. 99.

116 Abdülbaki Bozkurt, "Artuklular Öncesi Mardin'de İslâmlaşma", *Artuklular*, Edit. İbrahim Özcoşar, I, 321.

117 Abu'l-Farac, *Chronography*, s. 144.

bası veren Araplarla mücadelesini buradan yürüttüğünü görüyoruz.¹¹⁸

Bu tarihten sonra Kürtlerin Tûr Abdîn'i kalıcı olarak mesken edinmeleri ve burayı İslâmlaştırmaları giderek artmış olmalıdır. Nitekim birkaç asır sonra, 580/1184 Haziran'ında bölgeyi gezen İbn Cübeyr'in izlenimlerinden Tûr Abdîn'de Kürtlerin meskûn olduğunu anlıyoruz. İbn Cübeyr, Nusaybin'de bulunduğu sırada, Dârâ ve Düneysir (Kızıltepe)'e doğru yola çıkmadan önce, çevredeki muhkem dağları mesken edinmiş olan Kürt eşkıyalara karşı uyarılıyor. Çünkü bunlar, İpek yolunda haydutluk yaparak geçen kervanlar için tehlike oluşturuyorlardı: *"Nusaybin'de şehrin dışındaki bir handa konaklamıştık. Rebiulevvel'in ikinci çarşambasında geceyi burada geçirdik. O gecenin sabahında, katır ve eşeklerin yüklerini taşıdığı Harranlı, Halepli ve bölgedeki diğer yerlerin halkından oluşan büyük bir kabile ile yola çıktık. Bu tarafların hacılarını da güzel bir şekilde arkamızda evlerine bıraktık. Yolculuğumuz öğlen vaktine kadar devam etti. Ancak biz, Kürtlerin saldırılarına karşı korku ve endişe içindeydik. Bunlar Musul'dan Nusaybin'e, oradan Düneysir şehrine kadar bu çevrelerin afetidirler. Yolları kesiyorlar, yeryüzünde fesat çıkarıp duruyorlar. Bunların meskenleri, söz konusu şehirlere yakın muhkem dağlardır. Allah, sultanlarına imkân verip onları egemen kılmamasın, düşmanca saldırılarını durdursun. Bunların, bazen Nusaybin kapılarına kadar gelip dayandığı oluyor. Allah Azze ve Celle'den başka onlara engel olacak geri çevirecek kimse de yok!.."*¹¹⁹

Mervaniler döneminde Mansur, Buka, Anası-Oğlu ve Göktaş komutasında Türkmenler, Hasankeyf'in de içinde yer aldığı Musul ve Diyarbekir arasına hâkim oldular. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, maiyetlerinde on bin atlı bulunan, adı geçen komutanlara bölgeyi iktâ etmiştir. Böylece bölge Türk nüfuzu altına girmiş oldu. Artuklular zamanında yöreye Diyar-ı Rabia halkından göç edenler olmuştur, zira Artuklular komşularına göre daha düşük nisbette vergi alıyorlardı. Bu dönemde buraya yerleşen gruplar arasında günümüzde *Mahalmi* ismiyle anılan topluluğun yer almış olması muhtemeldir. Artuklu hâkimiyeti sırasında, Boz Ulus Türkmenleri Diyarbekir, Mardin, Ruha (Urfa) ile Siverek çevresinde olduğu gibi Hasankeyf ve çevresini de kışlak olarak kullanmışlardı, hatta Boz Ulus Türkmenleri ve diğer göçebelerin hayvanlarını geçirmeleri için Artuklu Emiri Fahreddin Karaaslan Hasankeyf'teki Dicle Köprüsü'nü inşa etmişti. Artuklular döneminde refaha kavuşmuş olan bölge, Moğol işgali sırasında büyük felakete uğramıştır. Yöre, XV. yüzyılın başlarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen beylerinin etkisi altına girdi. 1501 tarihinden sonra ise Safevilerin nüfuz alanına girdi. Bu dönemde yöredeki

118 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 432.

119 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Endelüsi (614/1217), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut ty., s. 215.

Türkmen grupları Azerbaycan'a göç etmişlerdi. Şah İsmail, Siirt ve Hasankeyf'i elinde bulunduran ve aynı zamanda eniştesi olan Eyyubi Meliki Halil'i Tebriz'de hapse attırıp bölgeyi idaresi altına almıştı. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi üzerine hapisten kurtulan Melik Halil diğer bazı beyler ile birlikte Osmanlılara itaat etti ve Siirt'i geri aldıktan sonra Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Mardin'in fethinin ardından İdris-i Bitlisî'nin desteğiyle Hasankeyf'i sulhen ele geçirdi, şehrin idaresi de ona bırakıldı.¹²⁰ Bu Süreçte Tür Abdîn yöresinde İslâmlaşmanın hangi boyutlarda olduğunu bilemiyoruz. Ancak sonraki yıllarda, özellikle Osmanlılar tarafından tutulan tahrir defterlerindeki kayıtlar, bize Tür Abdîn'de yaşanan İslâmlaşmanın mahiyetini net olarak görme imkânı vermektedir. Buna göre XVI. yüzyıla gelindiğinde Tür, Hasankeyf sancağına bağlı bir nahiye olarak görünüyor. Midyat da bu nahiyeye bağlı bir köy olarak duruyor. Midyat'ın tahrir defterinde listenin hemen başında birinci sırada yer alması, onun nahiyenin merkez köyü olduğunu gösteriyor.¹²¹

Bu dönemde sancağın merkezi olan Hasankeyf dışında, Tür Nahiyesi'nde yerleşim yerleri olarak sadece köylerden söz edilebilir. Tür Nahiyesi'nde 1526'da 26 köy mevcut idi. Bu köylerin 16'sında tamamen gayrimüslim , birinde Müslim ve gayrimüslim unsurların ortak yaşadıkları, 10 köyde ise Müslüman halkın yaşadığı görülmektedir. 1567'de Müslüman köy sayısı 26' ya çıkarken, gayrimüslim köy sayısı 17'de kalmıştır.¹²²

Gayrimüslim köyler umumiyetle XI. yüzyıldaki Türk akınlarından önce kurulmuştur. Bu köylerin insan hayatı için bölgenin en elverişli yerleri olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim köyler nüfusça Müslüman köylere göre daha kalabalık ve büyük idi. Tür nahiyesinin en büyük köyü 1526'da Midyat, 1567'de Zâz idi. Bunları sıra ile Ardnas, Habab, Bati, Aynverd, Enhil ve Habisnas takip etmektedir. Adı geçen bu köylerin hepsi 1567'de 100 haneden fazla nüfusa sahipti.¹²³

XVI. yüzyıl boyunca Midyat merkezinde Müslüman nüfusa rastlanılmamaktadır. Tür nahiyesindeki Müslüman nüfus ise yerleşik ve göçebe unsurlardan müteşekkil idi. Tür nahiyesi dâhilinde 1526'da 10'u tamamen Müslüman biri karışık olmak üzere toplam 11 köyde 223 hane, 64 mücerred, Said köyünde 4 de seyit Müslüman yerleşik nüfus yaşamaktaydı. Aynı tarihte Çalki cemaatine mensup 27 hane göçebe nüfus mevcuttu. 1567'de, 16'sı tamamen Müslüman, biri karışık olmak üzere 17 köyde 718 hane, 206 mücerred yerleşik Müslim nüfusun yanın-

120 Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 365; M. Salih Erpolat, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 383.

121 Erpolat, *agm*, s. 383-384.

122 Erpolat, *agm*, s. 385, 387.

123 Erpolat, *agm*, s. 388.

da Çalkı aşiretinin muhtemelen 1526'dan sonra imar ettikleri 13 köyde 240 hane, 33 mücerred, Kürdili cemaatine mensup bir köyde ise 34 hane, 6 mücerred Müslim nüfus yaşamaktaydı. 1567 tarihinde Tür nahiyesinde Çalkı, İşti, Şakaki göçer topluluklarına mensup 1687 hane, 137 mücerred nüfus mevcuttu. Bu durumda toplam Müslüman nüfus 1961 hane, 176 mücerred nüfustan ibaretti. Tür nahiyesinin 1526'da toplam tahmini nüfusu 1314 Müslüman, 4789'u gayrimüslim olmak üzere toplam 6103; 1567'de 13777'si Müslim, 10607'si gayrimüslim olmak üzere 24384 kişi idi. Bu rakamlara göre 1526'da Tür nahiyesinde gayrimüslimlerin sayısı, Müslümanlarınkinden fazlaydı. 1567'deki rakamlara göre ise Müslüman nüfusun, gayrimüslim nüfustan daha fazla olduğu görülmektedir.¹²⁴

XVII. yüzyıl boyunca, gayrimüslimlerin sayısında XVI. yüzyıla nazaran bir azalma olduğu görülmektedir. Bu süreçte kırsal alanlarda yaşayan Gayrimüslimlerin, Mardin ve yahut çevredeki diğer şehirlere doğru aktığı çok net tespit edilebilmektedir. Gayrimüslim nüfus içerisinde Şemsiler, Yahudiler ve Hıristiyanlar bulunmaktadır. Hıristiyan unsurlar içerisinde de Süryani nüfus, ağır basmaktadır.¹²⁵

Yörede Midyat'ın köy olma vasfını XIX. yüzyılın başına kadar devam ettirdiğini görmekteyiz. Midyat 1839 yılında resmî belgelerde kaza olarak geçmekte; 1848 yılında ise Midyat kazasının Dermemikan, Mezizah, Armahı, Basıklı, Zaz, Hisar, Hasankeyf, Hasavas, Kercevs, Mahalmi, Çalkı, Alikan, Habısbini, Bahuri, Kolikan, Arnas, Salihan, Biradni ve Sırma adlı nahiyeleri bulunmaktaydı. 1856 yılında Mardin sancak konumuna yükselirken Zaho, Cizre, Nusaybin, Bohtan, Hacı Behram, Savur, Sürgücü, Ömerkân ve Midyat da Mardin'e bağlı kazalar olarak gözükmektedir. 1869-70 yılından itibaren Midyat kazasının idarî ve nüfus durumunu salnamelerden takip edebilmekteyiz. Mardin sancağının merkez Mardin, Cizre ve Midyat kazaları mevcut olup bunlardan Midyat kazasının 23 nahiyesi ve Zaz ile Savur nahiye müdürlükleri, bunlara bağlı olarak da 349 köyü bulunmaktadır.¹²⁶

1871-72 yılında Midyat kasabasının erkek nüfusu, 1.491 olup; bunun 522'si Müslüman, 969'u ise gayrimüslimdir. Kaza geneline bakıldığında ise Müslüman erkek nüfusun ekseriyeti teşkil ettiği görülmektedir. Müslüman erkek nüfus 30.920 iken, gayrimüslim erkek nüfus 5.573'tür. Kadın ve çocuklar bu sayıya dâhil değildir.¹²⁷

1894-95 salnamesine göre Midyat; Müslüman, Ermeni Katolik, Süryani Ka-

124 Erpolat, *agm*, s. 389-391.

125 Orhan Kılıç, 17. Yüzyıl Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayrimüslim Nüfus ve Kale Teşkilatı", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 427-428.

126 Ahmet Kankal, "Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde Midyat", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 459. Ayrıca bk. Özcoşar, *Mardin Süryanileri*, s. 193-195.

127 Kankal, *agm*, s. 460.

dim, Protestan ve Yezidi nüfusun yaşadığı bir kaza durumundadır. Erkek ve kadın olmak üzere 22.281 Müslüman, 4.294 Süryani Kadim, 628 Protestan, 483 Yezidi ve 242 Ermeni ile birlikte toplam 27.928 nüfus bulunmaktadır.¹²⁸

1900 yılında ise Midyat kazasının 3 nahiyesi ve 273 köyü olup, bunların 204'ünde Müslümanlar, 40'ında gayrimüslimler ve 29 tanesinde de her iki dinî grup birlikte oturmaktaydılar. Burada yaşayan toplam nüfus 35.874'tür. Bu tarihte Midyat'ta 1 hükümet konağı, 1 cami, 2 Hıristiyan ibadetgâhı, 3 medrese, 1 rüşdiye, 3 iptidâî mektep, 4 sübyan mektebi ve 4 tane de Hıristiyan mektebi bulunmaktadır.¹²⁹

Tür Abdîn ahalesinin Müslüman kısmında, çoğunluğu Kürtler teşkil ediyordu. Bunlar son asırlarda sürekli olarak Tür Abdîn'in merkezine yayılmış ve devamlı mücadele halinde oldukları Hıristiyan köylüleri, bilhassa dağın güney yamaçından gittikçe bozkıra doğru sürmüşlerdir. Kürtlere ayrıca, bunların bir kısmını teşkil eden ve Tür Abdîn'de yaşayan Yezidiler de dâhildir. Oradaki Yezidi aşiretlerinin en mühimi Çalkı adını taşır.¹³⁰

Sonuç

Tür Abdîn, Hz. Muhammed döneminde, Bizans ile Sasaniler arasındaki mücadelenin odağındaydı. İki güç arasında asırlardan beri el değiştiren bölge, İslâm fetihleri sırasında Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. İki devlet arasındaki kanlı mücadeleler, ayrıca Bizans'ın mezhep farklılığı, İran'ın ise din farklılığı yüzünden uyguladığı baskılar nedeniyle bölge halkı yılmış durumdaydı. Onun için, üçüncü bir güç olarak bölgeye giren İslâm ordularına kurtarıcı gözüyle bakmışlar ve genel itibarıyla Müslümanların gelişini sevinçle karşılamışlardır. Başta Süryaniler olmak üzere yerli halk, cizye ödemeyi kabul ederek İslâm devletinin hâkimiyetini tanımıştır. Bununla birlikte eski dinlerinde kalmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle, çok kısa bir sürede fethedilmiş olmasına rağmen buranın İslâmlaşması asırlar almıştır.

Tür Abdîn, İslâm'ın ilk yıllarında Hıristiyan Aramilerin, başka bir ifade ile Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge konumunda idi. Buraya Müslümanların yerleşme çabaları ve bölgenin İslâmlaşması, Abbasî halifesi Me'mun döneminde, III/IX. asırdan itibaren, Kürtlerin buralara yerleşme çabaları ile başlamış olmalıdır. Bâz el-Kürdî'nin, 377/987 yılında Tür Abdîn'i tamamen istila etmesi, ardından da bir asır kadar bölgede hüküm süren Mervâniler dönemi ile birlik-

128 Kankal, *agm*, s. 460.

129 Kankal, *agm*, s. 460.

130 Streck, *agm*, s. 100.

te Müslüman Kürtlerin Tür Abdin'i kalıcı olarak mesken edinmeleri ve burayı İslâmlaştırmaları giderek hız kazanmıştır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile birlikte Türklerin bölgeye nüfuz etmesiyle yöredeki İslâmlaşma Artuklular, Zengiler, Ey-yübiler, Akkoyunlular ve Karakoyunlular eliyle devam etmiştir. Osmanlılar döneminde ise XVI. asra kadar yöredeki çoğunluğu elinde bulunduran gayrimüslim nüfus, sonra asırlara doğru Müslüman nüfus karşısında giderek erimiştir. Özellikle XX. asrın başından sonuna kadar değişik dönemlerde yaşanan siyasî çalkantıların doğurduğu çatışmalar ve göçler sonucunda gayrimüslim nüfus artık günümüzde tükenme noktasına gelerek sembolik bir hal almıştır.

Kısacası, tarih boyunca Tür Abdin'de yaşanan İslâmlaşma, yerli halkın kitleler halinde ihtidası suretiyle olmamıştır. Buradaki İslâmlaşma, nadiren görülen ferdi ihtidalar dışında, genel olarak bölgeye dışarıdan gelen Müslümanların iskânı ile gerçekleşmiştir. Bu iskân da yaygın şekliyle, daha çok son asırlarda gerçekleşmiştir. Bu dönemlerde dışarıdan gelen Müslümanlar, bölgedeki köy sayısının katlanarak artmasından da anlaşıldığı gibi, genel itibariyle yeni yerleşim birimleri kurarak yerleşmişlerdir. Buna karşılık gayrimüslimlerin, özellikle XX. yüzyıl boyunca göçe zorlandıkları, yerlerinden edildikleri, geride bıraktıkları mekânlara da bir şekilde Müslümanların yerleştiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, Gregory, *Bar Hebraeus Chronography*, çev. E. A. Allis Budge, London 1932.
- Acar, Abdurrahman, "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 81-95.
- Acar, Abdurrahman, "Diyarbakır'ın İslâm'la /Sahabeyle Tanışması", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Ankara 2010, s. 61-70.
- Akbaş, Mehmet, "Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Döneminde İdil", *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)*, Edit. Nesim Doru, İstanbul 2011, s. 45-57.
- Akbaş, Mehmet, *Sahâbenin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)*, Nida yay., İstanbul 209.
- Akyüz, Gabriyel, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin 2002.
- Akyüz, Gabriyel, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin 2005.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I (Hz. Muhammed Dönemi)*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2009.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2011.
- Azimli, Mehmet, *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Çizgi Kitapevi Yay., Konya 2010.
- Balta, Fatih, *İslâm Öncesinden Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Tağlib Kabilesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Belâzürî, Ahmed, b. Yahya (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. A. Enis et-Tabbâ' – Ö. Enis et-Tabbâ', Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987.
- Bois, Tomas, *Târîhu'l-Ekrâd*, çev. M. Teysir Mirhan, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 2008.

- Bozan, Metin, “Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 193-213.
- Bozkurt, Abdulkaki, “Artuklular Öncesi Mardinde İslâmlaşma”, *Artuklular*, Edit. İbrahim Özcoşar, I, 301-324.
- Çelik, Mehmet, “Süryaniler” *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 175-178.
- Çevik, Adnan, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tür Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 105-139.
- De Vaux, C., “Dara”, *İA*, Eskişehir 1997, III, 479-480.
- Demir, Ahmet, *İslâm’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent yay., 2.bs., İstanbul 2008.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü’l-Emvâl*, nşr. Ebû Enes Seyyid, Dârü’l-Hedyî’n-Nebevî, Mansure 2007.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (182/798), *Kitâbü’l-Harâc*, Darü’l-Ma’rife, Beyrut 1979.
- Erkanal, Hayat, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 1-16.
- Erpolat, M. Salih, “Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 381-413.
- Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Abdulah (231/846), *Fütûhu’ş-Şâm*, nşr. W. N. Lees, The Babtist Mission Press, Calcutta 1854.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.
- Güneş, Hüseyin, “Emeviler Döneminde İdil”, *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)*, Edit. Nesim Doru, İstanbul 2011, s. 59-70.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Yay., Ankara 2003.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmuatü’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide*, Dârü’n-Nefâis, 6. bs., Beyrut 1987.
- Hemedanî, Lisânü’l-Yemen Hasan b. Ahmed (344/955), *Sıfatu Cezireti’l-Arab*, nşr. Muhammed b. Ali el-Havâlî, Mektebetü’l-İrşâd, Sanâ 1990.
- Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. Işıltan, TTK Yay., İstanbul 1970.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960.
- İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târihu Medîneti Dimesşk*, I-LXXV, thk. Ömer el-Amrâvî, Darü’l-Fikr, Beyrut 1997.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî (614/1217), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- İbn Havkal, Ebû’l-Kâsım en-Nasibî (IV/X. yy.), *Kitâbu Sûreti’l-Arz*, Dâru Mektebeti’l-Hayat, Beyrut 1992.
- İbn Hişâm, Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I-IV, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. bs., Beyrut 1990.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed (230/884), *et-Tabakâtu’l-Kubrâ*, I-IX, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali (684/1285), *el-A’lâku’l-Hatıra fî Zikri Umerai’ş-Şâm ve’l-Cezira*, el-Mektebetü’ş-Şâmîle: 3.44.
- İbnü’l-Esir, İzzuddin b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî’t-Târih*, thk. Ebû’l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (340/952), *Mesâlikü’l-Memâlik*, Edit. Edit. M. J. De Goeje, Matbaatu Brill, Leiden 1927.
- Kankal, Ahmet, “Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde Midyat”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-*

- Coğrafya), Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 458-477.
- Karan, Cuma, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar yay., İstanbul 2010.
- Kılıç, Orhan, "17. Yüzyıl Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayrimüslim Nüfus ve Kale Teşkilatı", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 415-428.
- Kindermann, H., "Tağlib", *İA*, İstanbul 1979, XI, 620-627.
- Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, yıl: 2008, sayı: 1, c. 10, s. 131-140.
- Kutup, Seyit, *Fi Zilâli'l-Kurân*, çev. Heyet, İstanbul 1993.
- Lafli, Ergün, "Hellenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma Erken Bizans Dönemlerinde Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi" *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Edit. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 51-80.
- Lahdo İshak, *Deyârâtü Süryaniyye min Bâzebdâ*, Halep 2004.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (390/1000), *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Matbaatu Brill, Leiden, 1877.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Matbaatu Brill, Leiden 1893.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürûcûz-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü's-Şâmîle: 3.44.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 364-368.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 1986.
- Özcoşar, İbrahim, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yay., İstanbul 2008.
- Poladyan, Arshak, *el-Ekrâd mine'l-Karnî's-Sâbi' ile'l-Karnî'l-Âşîrî'l-Milâdî Vefka'l-Mesâdiri'l-Arabiyye*, çev. Komusyon, Dârü't-Tekvin, Dımaşk 2004.
- Said Paşa, "Cezire ve Diyarbekir Tarihi", *Diyarbakır Salnameleri*, Edit. A. Zeki İzgören, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 1999, III, 373-407.
- Seyyid Sa'dî, Muhammed Reşid b. Davud, *Kurretu'l-Ayn fi Târihi'l-Cezîre ve'l-İrak ve'n-Nehreyn*, Matbaatür-Reşid, Bombay 1325.
- Sobernheim, M., "Hamdâniler", *İA*, İstanbul 1988, V/I, 179-182.
- Streck, M., "Tür Abdîn", *İA*, İstanbul 1988, XII/II, 97-105.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, İstanbul 1992.
- Şeşen, Ramazan, "Cezire", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 509-511.
- Şumeysânî, Hasan, *Medinetu Mârdîn*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969.
- Tokuş, Ömer, *Hamdâniler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1973.
- Vakîdî, Muhammed b. Ömer (207/823), *Fütûhu's-Şâm*, thk. Abdüllatif Abdurrahman, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Vakîdî, Muhammed b. Ömer (207/823), *Târihu Fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyar-i Bekir ve'l-İrâk*, thk. A. Feyyâz Hurfûş, Dârü'l-Beşâir, Dımaşk 1996.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb (284/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-III, nşr. M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- Yınanç, H. "Diyarbekir", *İA*, Eskişehir 1997, III, 605-626.
- Zeki Beg, Muhammed Emin (1948), *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Vahdetin İnce, vd., Nubihar yay., İstanbul 2011.